

Hévízi Ottó
REZILIENCIA
(TUDATOK ÉS TUDATTALANOK – EGY METAFORA KÍSÉRLETE)

Minden, ami eredeti és igazi lét, tudattalan (unbewußte); ami viszont a tudaton átmegy, *képzetté* válik, a kifejezése egy képzet közzététele lesz. Következésképp az ember jellemének vagy szellemének minden igazi tulajdonsága tudattalan, és egyedül mint ilyen gyakorol rá mély benyomást. Minden tudatosnak legalább fele affektálás [fontoskodás, cirkalom], azaz megtévesztés. Az, amit az ember tudattalanul valósít meg, nem kíván tőle erőfeszítést: ilyenek az eredeti elképzelések [alkotó ötletek]; ezek minden igazi teljesítmény alapjai.

(Schopenhauer: *Adversaria*, 1985, 439)

1.

Self – amit ismerünk?

1

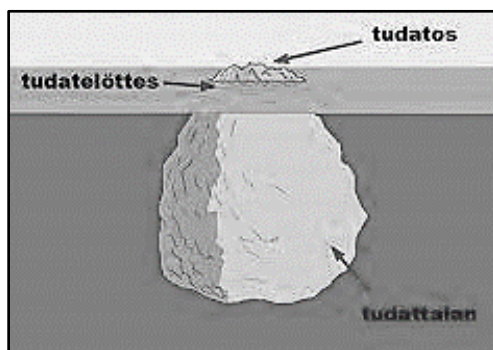
A tudattalan (*Unbewußte*) egyik első, 1828-ban papírra vetett laudációját választottam előadásom mottójául Schopenhauertől, még ha a tudattalannak a tudatossal szembeállított, sőt magasan fölé helyezett beállítását nem is osztom. Már csak azért sem, mert a tudattalant egy nívón, horizontális viszonyban látom a tudattal és a tudatossággal. Közöttük van ellenirányú mozgás, de kizáró ellentét és fölérendelés nincs. Másrészt azt is jelezni szerettem volna a mottóválasztással, hogy a tudattalan fogalmát olyan tágasságban próbálom tárgyalni, ahogy eredetileg – azaz Freud és Jung fellépését megelőzően – a tudattalan fogalma megjelent a pszichológia és filozófia horizontján, nagyjából egy időben azzal a felfogással, amelyet előadásomban a *nivellált rációdualitás* terminussal fogok megnevezni.

Az időt kímélendő, nem olvasom fel előadásom¹ címét (*Self*) a kivetítőről; itt, az előadóteremben amúgy is mindenki jól tudja, mit jelent. Ezzel a kis időspórolással – amiben van némi játék, erről később – rögtön az alcímmel kezdek. Szükség is van némi sietségre, mert előadásom központi mondandójára, tartok tőle, így is csak később térhetek rá. Ez egy *kép (metafora)* ajánlata lesz, egy reprezentációs kísérleté, mely talán segíthet megérteni a tudat, a tudatosság, valamint a tudattalan együvé tartozását, és ezen belül azt is, hogy a tudattalan milyen helyet foglal el mentációnk

¹ A tudattalan-konferencián elhangzott előadás eredeti címe ez volt: *Self. A tudattalan ambiguitása*. Jelen szöveg az *Elmének szeme (Oculus mentis). Rációdualitás és reprezentáció* című könyvem (kézirat) egyik fejezete.

egészében, tovább, hogy felfogásunk milyen gondolati mozgásként ábrázolható. Képi metaforára pedig azért van szükségünk, amiért a fizikus Robert Shaw-nak is: „Semmit sem látsz, amíg nincs meg a látásához szükséges metaforád.” (Idézi tőle Gleick 1999, 292.)

Persze van egy ismert kép (metafora) a tudat és a tudattalan együttesére. Ez Freud úszó jéghegye.

Legegyszerűbb változatában idéztem fel Freud jéghegy-metaforáját. De ha bonyolultabb ábrájában tettem volna is – amelyen megjelenne, mondjuk, az *ego*, *id* és *superego* is –, a kép alapvető hibáján ez akkor sem segítene: a *vertikalitásán*. Egyetértek Thomas Fuchs – és nyomában Horváth Lajos és Pavlovics Zsófia – véleményével: a tudat és a tudattalan vertikális képével szemben *horizontális* felfogásra volna szükség, ahol „Merleau-Ponty-t követve a test ambiguitását vesszük kiindulópontnak a szubjektivitás horizontális kiterjesztésének érdekében”. (Fuchs 2011, lásd még Horváth, Pavlovics 2021)

Előadásomban a „horizontális tudattalan” (Ullmann 2022, 236) szellemében javaslak majd egy metaforát, mely talán segíthet a tudattalan dinamikáját megérteni. Ennek konceptuális magja a *reziliencia*. A *reziliencia* a rugalmas ellenállás fogalma: egy rendszer megmaradási és megújulási képessége behatásokkal szemben. Ez a saját egyensúlyi állapotnál a régi megtartását jelenti vagy egy új elérését. „A reziliencia konzubsztanciális fogalom”, jegyzi meg fontos írásában Békés Vera annak kettős jellegéről: „egyszerre jelenti rendszerek belső stabilitásának és a megváltozott környezeti viszonyokhoz való alkalmazkodási (‘túlélési’ avagy ‘megbirkózási’) képességének küszöb-tartományát.” Megjegyzi azt is a rezilienciával kapcsolatban, hogy míg a fizikai tárgyaknál a „rendszer hatékonyságára, teherbíró képességére (*efficiency*), kontroll-állandóságára és az előreláthatóságra, kiszámíthatóságra” esik a hangsúly, addig az organizmusoknál inkább „a szívósságra, a perzisztenciára, az adaptívítási készségre, a változékonyságra és a megjósolhatatlanságra”. (Békés 2002) Mivel mentációnk organizmus-rendszer, ennek komplexumához az utóbbi fogalmak jelentésköre adja a reziliencia értelmét: a *perzisztens, adaptív és variábilis rugalmasság*. E kitágított

értelemben fogadható el helytállóan Kiss Olga rövid elnevezése a rezilienciára: „adaptív racionalitás”. (Kiss 2009)

Platonikus nyelven azt mondhatnám, hogy a tudatéletünket alkotó lélekrészeink rugalmas együtt-munkálkodásra teremtődtek. Ez egzaktabban így fejezhető ki: *mentációnk reziliens komplexum*. Mit jelent itt mentációnk komplexuma, amennyiben három alapszavára – a tudatra, a tudattalanra és a tudatosságra (Én-tudatosságra) – gondolunk? Hadd fűzzek mindhárom komponenshez egy-egy előzetes megjegyzést, egyúttal rátérve már néhány problémára is.

1. A tudatos és a tudattalan világos és elkülönített szétválasztása a kettő különbségének világos és elkülönített megragadását kívánja meg. Csakhogy így eleve az egyik oldal, nevezetesen a *tudat* szabja meg és hitelesíti különbségük felfogásának kritériumait, ami, könnyen belátható, a megközelítés szempontjából visszaszimmetriát jelent. Ez olyan, mintha a zömlé és a kifli különbségéről így nyilatkoznánk: a kifli, szemben a zömlével, nem elégíti ki a péksütemények kerekdedségi kritériumát, így péksüteményeink két fajtája közül az egyik, mármint a kifli, nem más, mint a *zömlétlen* (értsd: a nem-zömlé). A tudattalannak is hasonló semmitmondás ad nevet a fosztóképzővel, mintha ezt tartanánk helyesnek kimondani róla, hogy mentációnk két fajtája közül az *egyik* nem elégíti ki a *másik* (a tudat) által szabott kritériumot, így hát neve legyen *tudattalan* (értsd: a nem-tudat). Érdekes megjegyezni: az *Unbewußte* elnevezés súlyos problémáját már több mint száz éve is pontosan így látták. „Az *Un* szócska tagadást fejez ki. Csakhogy a szóban forgó fogalom esetén egyáltalán semmiféle tagadásról nincs szó.” (Wanke 1914, 96)

2. A 'tudat' szavunkat *egyes számban* használjuk, holott a tudat (a ráció) soha nem volt egy, hanem (legalább) két entitás, két radikálisan eltérő – noha sokáig, nagyjából a 19. sz. közepéig nem egyenrangúnak tartott – rációműködés: a detekció és a kogníció, vagyis az *átélő-orientáló megtapasztalás* és a *fogalmilag megragadó tudásszerzés* kettőse.² Hasonlóképp a 'tudattalan' szó is *egyes számban* használatos, németből átvett alapszavát (*Unbewußte*) is beleértve, holott az sem egy, hanem (legalább) kétféle entitás. Ráadásul ez a kettő is olyan, amely, mint ezt rövidesen tárgyalni fogom, szoros kapcsolatot mutat a detekció és kogníció kettőseivel, mi több, meg is felel azoknak, együtt is működik velük. Így értendő az alcím elsőre bizonyára bizarrnak tűnő, többesszámú frázisa: *tudatok és tudattalanok*.

3. Ebbe a komplexumba bele fogok érteni még egy elemet, ezt már most jelzem előre (bár alaposabb jellemzésére ennél is máshol keríthetem sort). Ez az elem a *tudatosság*, avagy (a jobb érthetőség kedvéért vállalva a pleonazmust) az *Én-tudatosság*. A tudatosság mentációnk eseménye, amelynél a kanti öntudat apriori hordozóját, azaz a transzcendentális appercepció *Én-gondolom* (Ich-denke) képzetét az illető tárgyra nézve két alapkérdés kíséri bennünk akár kimondva, akár kimondatlanul. Az egyik erre kíváncsi a tárgynál: *Sajátom-e? Az én javam-e?* Ez az Én-tudatosságunk *oikeiosziszra* (önsajátításra) vonatkozó kérdése. Másik ezt kérdezi

² Radikális különbségükről, ókori és újkori, a 19. sz. közepétől kiváltképp megszapordó példáikról említett, kéziratok könyvemben bővebben írok; itt csak jelzésükre szorítokom.

a dologról: *Erősít-e? Javamra van-e?* Ezt hívom a tudatosság Foucault-tól ismert *epimeleia*-kérdésének, amelyet az „öngondozás” végett, önmagunk erejét szem előtt tartva teszünk föl magunknak.³ Az Én-tudatosság fontos összetevője egy eredendő kettősség is, amelyre Kahneman (2013) világít rá. Szerinte „két Én” lakozik bennünk. Egyik úgyszólván a pillanat bentlakója: érez, figyel, orientál, detektál; ez a „tapasztaló én” (*experiencing self*). Másik kognitívan összképet állít elő, egészében értékkel, narratívát rak össze; ez az „emlékező én” (*remembering self*). Hozzáteszem futólag és lezárásként, hogy kahnemani Én-kettősségnek nemcsak a „lassú és gyors gondolkodásként” is jellemezhető rációdualitáshoz van köze, hanem Én-tudatosság fenti két kérdéséhez is. A tapasztaló én nyilván érzékenyebb az *oikeiósizis*-kérdésre: hogy a zajló eseményhez odatartozom-e, és a dolog hozzám tartozik-e. Míg az emlékező én inkább az *epimeleia*-kérdésre érzékeny: hogy összességében a dolog gyarapít-e, javamra szolgál-e, narratívámmá tehető-e.

Most főleg *tudattalanjaink* differenciáiról és dinamikájáról szeretnék beszélni, így a következőkben a *detekció és kogníció különbségét* – az Én-tudatosság imént említett, kettős kérdéséhez hasonlóan – csak annyiban fogom érinteni, amennyire ez a később kifejtendők érdekében szükséges, utóvégre a rációdualitás a mostani tudattalan-értelmezés *keretelmélete*.

Ha a rációra az ’ész’ szavunkat alkalmazzuk, a két rációnk különbsége röviden úgy jellemezhető, hogy a detekció az *észlelések* és *észelvek* operatív működése bennünk, míg a kogníció az *ésszerűsítéseké* és *észérveké*. Detektálásunk affektív és prediktív, nem egyszerűen perceptív folyamat, továbbá korántsem csak passzív működés. Ellenkezőleg: a detekció mindig reflexív, intuitív, holisztikusan aktív „szkennelési stílus” – *scanning style*, mondják erről a racionalitásról (Cropley & Cropley 2009). Vagyis a detekció mindannak testbelien, cselekvően végzett tudati „letapogatása”, amihez énünként és annak környezeteként, közelebbi-távolabbi világaként hozzáférünk (*embodied, enactive mind*). Ezzel szemben kogníciónk, az ésszerűsítések, észérvek alapláncja mindig absztrakt, reflektív, konceptuális és argumentatív, mindig a variábilisan kiterjesztett, algoritmikusan növelt elménk (*extended, augmented mind*) hozadéka.

Folyamatfilozófiai szempontból újabban a kogníció fontos vonásaként ismerik föl, hogy benne nem gátlóan (privatívan), hanem éppenséggel meghatározóan vannak jelen „teorizáló stílusaink” elfogultságai, előítéletei, preferenciái. A kognícióban a látens jóváhagyásunk eltérő foka, a *biasaink* (elfogultságaink és előítéleteink) adta szintkülönbségek kognitív domborzata van jelen. Ez érvényes a detekcióra is, amelyben, összeségüket véve, jogosan látni „affektív domborzatot”, vagy – Husserl nyomán – „affektív reliefet” (lásd Ullmann 2010, 206; Horváth 2018, 33, 39). Az ellenben nem új felismerés, hogy a csupán többé-kevésbé sejtett *priorok*, a látens preferálások nemcsak a tudat, hanem a tudattalan működését is

³ Az *oikeiósizis* sztoikus eredetű fogalmának és Foucault *epimeleia*-fogalmának kapcsolatát az Én-tudatossággal egy másik írásban elemzem: *Ambiguitás. A szubjektivitásról a tudatosságban* (ez is az előző lábjegyzetben említett könyv egyik fejezete).

befolyásolják. Ez utóbbiakat Zajonc *preferendumoknak*, Jung *dominánsoknak* hívja (Zajonc 1980, Jung 1990, 175).

A nivellált rációdualitás elképzelésének érzékeltetésére máshol, más összefüggésben már éltem egy repüléshez használatos eszköz képével: ez a *műhorizont* volt. (Hévízi 2021b) Most, hogy lezárjam *tudataink* (rációdualitásunk) kettősének bemutatását, a detekció és a kogníció közti különbség metaforájaként szintén egy repülőforgalommal kapcsolatos eszközpáros képét hozom fel. Azért is használom fel szemléltetésre épp ezt az eszközpárt, mert a Freudtól és a (felfogásomhoz közel álló) kettős-folyamat-teória művelőitől egyaránt ismert „elsődleges és másodlagos folyamat” terminus⁴ történetesen ennek az eszköznek a bevett, hivatalos elnevezésében is visszaköszön, lévén a nevük ez: „elsődleges radar” és „másodlagos radar”.

Az *elsődleges*, más néven készenléti radart mindenki maga elé tudja képzelni: körben forgó antenna pásztázza az eget, és továbbítja a felbukkanó repülőök lokátorjeleit a repülésirányításhoz. Annyit detektál ez a műszer, hogy egy gép tőlünk bizonyos távolságra jelen van az égen. Ez a *detekció* képi hasonlata. Itt jelen van a tárgyészlelés egy minden irányban pásztázott észlelési mezőn, de jelen van a hallgatólagos predikció is. Például az a látens, hallgatólagos előfeltételezésünk, hogy a lokátor-képernyőn megjelenő „folt” olyan jel, amely légitársaságról verődik vissza, és nem, mondjuk, egy szárnyas sárkánygyíkról. A *másodlagos* radar ellenben nem

⁴ A kettős-folyamat-elmélet ún. 1. és 2. rendszerét azért is kapcsolhatják többen is Freud elsődleges és másodlagos folyamatához (Primärvorgang, Sekundärvorgang), mert ezeket maga Freud is első és második rendszernek hívja (erste, zweite System, Freud 2000). A párhuzam nem újkeletű felvetés; a kettős-folyamat elméletének hívei régóta hivatkoznak rá úgy, mint előd-koncepcióra. Seymour Epstein is megtette ezt harminc éve, Linda Brakel és Howard Shevrin húsz éve, magam is utaltam rá a *Teóriák stílusai* című könyvem metastílus-fejezetében pár évvel ezelőtt (Epstein 1994, Brakel, Shevrin 2003, Hévízi 2021). Ugyanakkor Keith Frankish nyomán megemlítendő, hogy bár Freud kettősség-elméletében (*tudatos versus tudattalan*) a legtöbb kettős-folyamat teoretikus a saját nézetének előképét látja, mégis, az elgondolások erősen megoszlanak. Többek szerint ugyanis, írja (Frankish 2010), „óriási különbségek vannak Freud tudattalanja és a kortárs pszichológusok 1. rendszere (a gyors, automatikus, nem tudatos folyamatokat támogató rendszer) közt. A freudi tudattalan nagyrészt elfojtott impulzusokból vagy emlékekből áll; nem ráció-rendszer (reasoning system), egyedül az öröm maximalizálására és a fájdalom minimalizálására törekszik; csak közvetve tudja befolyásolni a cselekvést és tudatos gondolkodást az álmokon, neurotikus tüneteken és a szimbolikus tevékenységeken keresztül... Ellenben az 1. rendszer (a 'kognitív tudattalan', ahogy néha hívják) saját tudásbázissal, célstruktúrával rendelkezik, nem elfojtásból ered. Ez a következtetési mechanizmusok olyan készlete, amely a köznapi viselkedés kontrolljára alkalmas, továbbá képes közvetlenül befolyásolni a cselekvést és a tudatos gondolkodást.” Eszerint téves volna azzal a megfeleltetéssel rövidre zárni a kérdést, hogy a 2. rendszer, vagyis a fogalmilag tudásszerző kogníció azonos a freudi *tudatos gondolkodással*, míg az 1. rendszer, a spontánul megtapasztaló detekció a freudi *tudattalannak* felel meg. Más mintát kell találnunk a tudattalanra, mely, szemben ezzel a rövidre zárt behelyettesítéssel, megfőr mentációnk kettős folyamatú racionalitásával.

pásztáz, hanem azonosít. Célzott jel küldésével „vallatja” a repülőt, amely a fedélzeti *transzponderével* válaszol neki, így adja meg magáról a fontosabb adatokat (járatszám, sebesség, magasság, koordináták). A másodlagos radar tehát tulajdonságok együttesét *ragadja meg* a repülőnél, nem csak észlelési eseményként vesz tudomást róla. Az azonosítási, megragadási művelet teszi a „másodlagos radart” kognitív rációnk analogonjává. Elsődleges radar nélkül a torony nem tudná, hogy *valami van* az égen, másodlagos radar nélkül viszont azt nem tudná, hogy *pontosan mi az*.

Nincs kifogásom az ellen, ha valaki a most kifejtendő tudattalan-interpretációmát *racionális* (nem misztikus és nem lélekbúvár) értelmezési kísérletnek tartja, feltéve, ha 'racionálison' *kétféle ráción* nyugvó felfogást ért. Ebből a kettős ráció-alapból kiindulva azt mondhatjuk, hogy rációdualitásunk két interaktívan és komplementer módon működő, egymással egyenrangú tagja – tudataink kettőse – egyik részről detekciós műveleteket végez, másik részről kognitívokat. Kérdés, mit tesz a kettősükkel kapcsolatban álló tudattalan – azaz: *mit tesznek a tudattalanjaink*.

2.

A tudattalan színre bontása

A tudattalan többességére, pluralitására vonatkozó elképzelés egyáltalán nem kései, visszavetített ötlet, hisz jelen van már a tudattalan klasszikusainál is. Freud azt mondja, hogy „*kétféle tudattalan létezik*” [es gibt *zweierlei Unbewußtes*] (Freud 2000, 425): a *tudatelöttes* és a voltaképpeni *tudattalan*. Jung ezt a kettőséget megduplázza. Ismert, hogy ő a freudi *személyes* tudattalan mellett *kollektív* tudattalanról is beszél. Másrészt kulcsszerepet ad a tudatost és a tudattalant egyaránt meghatározó kétféleségnek, mármint az *introvertált* és az *extravertált* „beállítottságnak”. A tudattalan Freud és Jung előtti, két legfontosabb elméletalkotója (nem számítva Schopenhauert), Carl Gustav Carus és Eduard von Hartmann viszont számszerűen eggyel több tudattalanban gondolkodott; *háromfélében* – relatív, abszolút és parciális, illetve fiziológiai tudattalanban.

A tudattalanjainkat firtató első kérdésünk tehát roppant egyszerű, ha különbségeik adta változataira kérdezzük. *Hányféle tudattalanunk van?*

Egyetértek Ullmann Tamással: „A 'Mi az?' kérdés helyett, úgy vélem, helyesebb a 'Hogyan működik?' kérdést feltennünk a tudattalannal kapcsolatban.” (Ullmann 2016a, 154). A tudattalan valóban nem „valami”, inkább „valahogyan”, azaz nem mivolt, hanem gondolati *működés*. Ezt egyébként már Freud is így vélte, különben nem írta volna az álmról: „Csak azt ne feledjük, hogy itt *tudattalan* gondolkodásról van szó”. (Freud 2000, 201) A tudattalan gondolkodás működés-mintázata szerintem *négy irány felé* mutat. Ennek a négyféle tudattalannak már első teoretikusai is különböző nevet adtak, melyek akár égtájakat jelölő irányoknak is tarthatók. Ez: a *tudatelöttes*, a *tudatmögöttes*, a *tudatfölötti* és a *tudatalatti*. Rövid jellemzésük a következő.

TUDATELŐTTES (*Vorbewußtsein*)

Ezt Freud a „kétféle tudattalan” egyikének hívja, Jung pedig úgy hivatkozik rá, mint „küszöb alatti (szubliminális) tapasztalat” (Jung 1990, 125). A tudatelőttes egészen Leibnizig (*petits perceptions*), Meister Eckhartig, sőt Ágostonig (*abditum mentis*, lásd Speer 2008) is visszanyúló hagyományában a fő jellemző a *prereflexivitas*. Ennek hordozója éppúgy lehet emléknyom, érzetbenyomás, mint az álomképek folyama vagy egy-egy foszlánya. A lényeg, hogy a kogníció szisztematikus gyakorlata nem gyakorol fölöttük hatalmat. Nem alkalmasak arra, hogy lezajlásuk folyamata közben definitív megragadás tárgyai legyenek. A kognitív tudattalan teoretikusai közül többen főleg a prereflexivitasban találják meg magának a tudattalannak az alapvető és általános tulajdonságát. A tudatelőttség ilyen fogalmi kiterjesztésének a tudattalan egészére sok előnye van, például összeegyeztethető azzal a hagyományos elképzeléssel, hogy az intellektus a percepcióra épül, annak rendezőelve és „öntőformája”.

7

TUDATMÖGÖTTES (*Hinter dem Rücken des Bewußtsein*)

A tudatmögöttes emblemikus frázisa (’a tudat háta mögött’) Hegeltől való, de jelentése jó két évszázad óta bővül. Hegelnél az megy végbe a ’tudat háta mögött’, hogy egy magában való tárgy *a tudat számára való* tárggyá válik. Ez a „keletkezés” (*Entstehung*) „irányítja a tudat alakjainak egész sorát”.⁵ Ez tehát nem más, mint észhasználatunk előtt jórészt rejtett, kognitív mintázataink, sémáink kiütközése.⁶ Jung kollektív tudattalanjának az archetípusai *tartalmilag* és szociokulturális értelemben jelentik a tudatmögöttes alakjait. *Formai* értelemben véve viszont gondolkodásunk ránk jellemző mintázata, sajátos „teorizáló stílusunk” (Swedberg 2012) egész kognitív domborzata is ott áll a ’tudat háta mögött’ – elfogultságának jellegét és mélységét szintén jórészt elrejtve –, itt, ahol az igaznak-tartásunk preferált formái is „keletkeznek”. A tudatmögöttségbe tartozik

⁵ A frázis eredeti kontextusa Hegelnél ez: „Dieser Umstand ist es, welcher die ganze Folge der Gestalten des Bewusstseins in ihrer Notwendigkeit leitet. Nur diese Notwendigkeit selbst, oder die *Entstehung* des neuen Gegenstandes, der dem Bewusstsein, ohne zu wissen, wie ihm geschieht, sich darbietet, ist es, was fuer uns gleichsam hinter seinem Ruecken vorgeht.” – „Ez az a körülmény, amely irányítja a tudat alakjainak egész sorát a maga szükségszerűségében. Csak maga ez a szükségszerűség – vagyis *keletkezése* egy új tárgynak, amely kínálkozik a tudatnak, anélkül, hogy az [ti. a tudat] tudná, mi történik vele – az, amely számunkra úgyszólván a tudat háta mögött megy végbe.” (Hegel 1979, 55)

⁶ Egyetértek Horváth Lajossal, aki – utalva Dan Zahavira – úgy fogalmaz, hogy az „elvárások és kognitív sémák”, tehát „egy a tudat háta mögött húzódó – szedimentumrendszerhez hasonló – *homályos háttér* igen releváns szerepet játszik a tudatélet alakításában.” (Horváth 2018, 34)

intellektusunk négy mintázati alapstílusa, melyekre a filozófia metafizikakritikai alapirányai – analitikus filozófia, fenomenológia, dekonstruktivizmus, pragmatizmus – épülnek. (Hévízi 2020, 2021a)

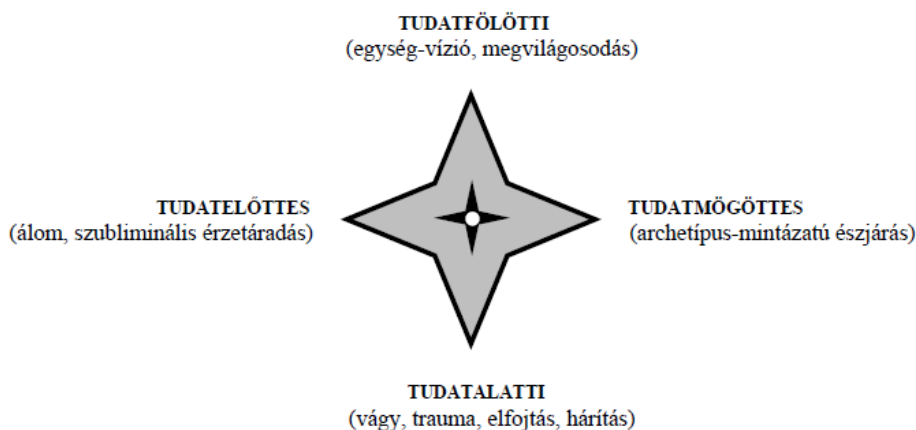
TUDATFÖLÖTTI (*Überbewußtsein*)

A tudattalannak ez a válfaja a fogalom modern kori (19. sz-i) előtörténetének igen fontos eleme. (Az *abditum mentis* jelentése részben ezt is előlegzi.) Schopenhauernél és Carusnál *vitális* (akarati) *abszolútum-elvet* takar, míg Hartmann-nál *világegység-intuíción*, aki szerint a „tudaton túltekintő, tudattalan intelligenciát tudatföltre kell hívnunk”. Hartmann ehhez még hozzáteszi: az „intuíción (abszolút idea) mindentudása és tökéletes bölcsessége negatívan meghatározva tudattalan, míg pozitív meghatározatlansága abban áll, hogy ez valami tudatföltre”. (Hartmann 1882, II, 176-177, 186) A tudatföltre bármelyik változatát nézzük is a kettő közül, fő jellemzője az odaadás a totalitás értelmén túli egységhitnek, vagyis az abszolútum iránti szenvedély, még ha az eszmei odaadás nem is válik elragadtatottsággá. Sok változatban él tovább az intellektust, a hagyományos értelemben vett racionalitást felülmúló univerzum-egységhit intuíciónja, például az „életlendület” vitalizmusában, a pánpszichizmusban és – William James kifejezésével éve – minden „abszolútista” képzetrendben, azaz mindenütt, ahol „a tudat magán túl értelmezi (über sich selbst hinausdeutet) az őt végső előfeltételekként megalapozó kapcsolatokat és összefüggéseket”. (Windelband 1914, 18)

TUDATALATTI (*Unterbewußtsein*)

A tudatalatti a tudattalannak alighanem legismertebb, a köznyelvben leggyakrabban előforduló alakja. A tudatalatti fogalmát a korai Freud is használta – akadtak, akik pontosabb kifejezésnek is tartották a tudattalannál (például Georg Wanke) –, Freud mégis tévesnek, félrevezetőnek nevezte végül. A tudatalatti kulcsmozzanatai az ösztönkésztetés, a *vágyódás impulzusa* (főleg a Freudtól exponált, közismert formájában, amely a szexuális vágy), a trauma, szégyen, félelem, valamint – velük összefüggésben, ám ellentétben a tudatföltre jellemző odaadással – az elfojtás, háritás, elleplezés. Vannak, akik a tudatalatti körébe sorolják a fiziológiai-motorikus késztetéseket is, ami Schopenhauer kiterjesztett és dominánssá tett akarati- és érzés-fogalmának eleven utóéletét mutatja. A vágyakkal, traumákkal teli tudatalattiság (*Unterbewußtsein*) „sötét”, alsónak tartott régiója hamar párhuzamba került – a kínáló kontraszt okán – a tudatföltre (*Überbewußtsein*) „világosabb”, felsőbb régiójával, ahogy ez például Windelband imént idézett, 1914-es írásában is történik.

Mindez természetesen csak egy vázlat. Arra azonban elegendő, hogy ennek nyomán egyszerű formában felvázolható legyen a tudattalan eleve több irányú mozgástere, közepén a tudatosság két, egymást erősítő és kiegészítő kérdése (*Sajátom-e? Erősít-e?*), benne a kanti „Én-gondolom” formális, transzcendentális Én-képzetével. Zárójelben emlékeztetőül jeleztem néhány jellemzőjüket is. Tekinthejtük ezt a csillagábrát (Foucault kifejezésével) akár a tudattalan „szóródási rendszerének” is.

3.

Négyszínsejtés a tudattalanról

A tudattalan – gondolkodik. Az „unbewusstes Denken” Freud fontos belátása volt. Azt a felfogást, hogy a tudattalan elemi, archaikus gondolkodási mód, a tudattalan magyar kutatói közt Ullmann képviseli leghatározottabban és legmeggyőzőbben; hadd idézzem őt: „A tudattalan sajátos *gondolkodási* formákban működik. (...) [A] pszichoanalízis... a tudattalan gondolkodás sajátos formáinak első felfedezése. (...) A tudattalan az egész pszichés valóság *archaikus* rétegét jelenti.” (Ullmann 2016a 154, 173)

Egyetértek azzal, hogy a tudattalan elemi, archaikus gondolkodás. Ez pedig felvet számomra egy fontos kérdést arról a belátásról, amire a tudatos gondolkodási műveletekről jutottam a *Teóriák stílusai*ban több mint ötven teória vizsgálata után. Nevezetesen: hogy tudatos gondolkodásunk négy elemi művelet mintázatát mutatja. Ezeket a tudatos gondolkodásunk mintázati stílusainak neveztem. Tudatunk *additív* (sorozatot, egymásutániságot képző), *institutív* (középpontot kijelölő), *konnectív* (összekapcsoló, társító) és *modulatív* (méretező, léptékváltoztató) alapművelet

végzésére képes, valamint képes mindezek összekapcsolására, variálására. (Hévízi 2021a) Ezt a tudatos mentációkra vonatkozó feltételezést hívtam *négyszínsejtésnek*.

Elgondolásomat azért elevenítem fel, mert amennyiben tudattalanjaink is gondolkodási módok, úgy ez kézenfekvővé teszi az adaptálás kérdését. Ez így szól. Vajon a *tudatos* gondolkodásunk alpműveleteire vonatkozó négyszínsejtés érvényes-e nem-tudatos mentációkra, azaz a *tudattalanra* is? Az is kézenfekvő, hogy a válaszhoz érdemes a tudattalannak az imént említett, négy alapváltozatát szemügyre venni.

Különösebb indoklás nélkül is belátható, hogy a *tudatfölötti* (Unterbewußtsein) által képviselt egység-vízió, abszolútumhit megfelel tudatos mentációink alpműveletei közül annak, amit így neveztem: az origó KIJELELÉSE (institúció). A *tudatfölötti* belátásként elért *visio intuitiva* orientációs középpontot jelent, amelyhez egész világlátásunkat, életvezetésünket tarthatjuk.

Ugyanígy nem kíván bővebb indoklást, hogy a tudatelőttes (Vorbewußtsein) a tudatküszöb alatti érzeteivel, a „szubliminális tapasztalatok” ismereti és ingerádatával mentációink alpműveletei közt a sorozatképzés, SORJÁZÁS (addíció) képességét képviseli. Ez az álmainkban, nappali álmodozásainkban is tovább áradó tapasztalás- és képzetfolyam az, amiből retroaktivitásunk „ébresztő”, felidéző ereje fog emlék-korpuszt teremteni, és mintegy képzeleti „testet” adni a múlt idővel együtt eliramlóknak.

A *tudatalatti* (Unterbewußtsein) legfontosabb momentuma a vágy, trauma, félelem; legjellemzőbb reflexeit pedig az elfojtás és a háritás jelenti. Nem nehéz észrevenni – és ezt nemcsak minden pszichológus, de minden szülő és barát is tudja –, hogy tudatalattink alpmomentumai *kontextuálisak és intencionálisak*. Értsd: nemcsak mindig valamire vagy valakire vonatkoznak, de egyáltalán csak valakivel vagy valamivel kapcsolatában állnak fenn és szorulnak be tudatalatti helyzetbe. Mindig részük a TÁRSÍTÁS (konnexió): egy szituációra vonatkozó affektív sejtelen. Bevallatlan vágyat magától a vágytól különböző, de hozzá kapcsolt érzés, felrémlő kudarc vagy szégyen miatt fojtunk el. Traumát többnyire nem maga a szörnyűséges esemény tesz feldolgozhatatlanná, hanem a sokszor még szörnyűségesebb háttér- és mellékgondolataink, amelyek nem hagyják, hogy a traumatikus esetet idővel „elengedjük”; és igazából ők teszik ezt saját foglyukká. Az pedig triviális, hogy a félelem mindig valami mástól való rettegés, mint ami azt, más körülmények közt, az óvatosság tárgyává tenné, hiszen maga az óvatosság és elővigyázatosság még nem tartalmazza a rettegés mozzanatát. Mindebből az következik, hogy a tudatalattinál – mint tudattalan gondolkodásmódnál – legalapvetőbb mentális mozzanat a hozzákapcsolás, a társítás, és voltaképp ez a kapcsolt-társított minőség az, ami miatt az elfojtás, eltolás, háritás bekövetkezik.

A *tudatmögöttest* (Hinterbewußtsein) imént így jellemeztem: ez az észhasználatunk előtt jórészt rejtett, kognitív mintázataink, sémáink kiütközése. Ehhez hozzáteszem, hogy észjárásunk, amely (Hegellel szólva) tárgyat „keletkeztet” számunkra és tesz sajátos módon felfogottá számunkra a „tudat háta mögött”, mindig fölbecslések *magaslatát* és alábecslések *lapályait* járja. Ezen azt értem, hogy

látószögeinket mindig elfogultságaink, *bias*aink teszik hol tágabbá, hol szűkebbé. A tudati látószögek szélességének és távlatának ez a sajátos, nem-tudott, és csak ránk jellemző, „tudatmögöttes” ritmusa az, amely észjárásaink lépésrendjét összetéveszthetetlenül egyedivé teszi. Más szóval, kognitív mintázataink és sémáink közelítenek és távolítanak, fölnagyítanak (fontossá tesznek) és kicsinyítenek (mellőznek), fölbecsülnek és alábecsülnek; így elidegeníthetetlen részük a léptéket adó MÉRETEZÉS (moduláció).

Ha valaki azt kérdezné, hogy melyik az a tudattalan mentációnk, amely mind a négy alaplételemet spontánul, ösztönösen „gyakorolja”, erre ugyanaz a válaszom, mint ami Freudé volt: az álom. Az álom-komplexum nem más, mint képek sorjázása egy centrális képzetkör körül, amelyhez többnyire érzelmek is társulnak, és amely egyes mozzanatokat rendre visszatérően fölnagyít. Ilyen értelemben Freud joggal nevezte az álmat a tudattalanhoz vezető „királyi útnak”.

Összefoglalom a mindezekből adódó következtetéseket. *A négyszínsejtés nem csupán rációink alaplételemeire érvényes, hanem a tudattalanokéra is.* A tudattalan gondolkodás nemhogy nem a *semmije* (tagadása) annak, amit tudatnak (rációnak) nevezünk, hanem, valóban, nagyon is *valakije*. Mondhatjuk azt is, hogy a tudattalan úgy *idegenje* a tudatnak, mint egy távoli *hozzátartozója*, archaikus elődje, felmenője.

A tudattalan e négyes „szóródási rendszere”: *egyszerű* forma. Azonban mégsem *legegyszerűbb* formája a tudattalan számosságának. Legalábbis ezt mutatja az a viszony, amely a rációdualitás kettőssége, tudatunk kettéosztottsága és „szóródó” tudattalanjaink között fennáll. Ennek bemutatására térnek rá.

4.

Affektív és kognitív tudattalan

A tudattalan számosságának *legegyszerűbb* rendezését keresve nyilván az merül fel bennünk, amit az imént idéztem Freudtól: „*kétféle tudattalan* létezik”. Hozzá hasonló megosztási rendszerben gondolkodik a tudattalanról annak másik klasszikusa, Jung is: „a tudattalannak két rétege van: a személyes és a kollektív tudattalan”. (Jung 1990, 144). Jung átveszi Freudtól a küszöb alatti, „szubliminális tapasztalatról” szóló elképzelést, ám ennek a tudatelőtesnek kognitív értelmet kölcsönöz, archetípus alapú, *kollektív* (személy fölötti) tudattalanná bővíti, így helyezi szembe a komplexus alapú, *személyes* tudattalannal, amely vágyakat, félelmeket, traumákat, szenvedélyeket hordoz.

Egy későbbi korszak nagy pszichológusa, Seymour Epstein is kétféle tudattalant különböztet meg integrációs lehetőségük mellett érvelve, ahogyan ezt írásának címe is jelzi: *A kognitív és a pszichodinamikai tudattalan integrációja*. (Epstein 1994) Nála a kétféle tudattalan⁷ integrációja – és ezt érdemes lesz észben tartani – ráépül a

⁷ *Pszichodinamikán* Epstein én-elmélete „implicit és explicit motívumok, védekezések és hiedelmek hatását” és befolyását érti „a tudatos gondolkodásra és viselkedésre”, amelyeket

tudati észhasználat kettős, ún. tapasztalati és racionális rendszerére. Ezek összehasonlítása elején ott szerepel nála a szembeállítás, hogy tapasztalati rendszerünk *affektív*, míg racionális rendszerünk *logikai*. Az affekció és kogníció kettőssége továbbá feltűnik Henry Price distinkciójában is a 'hinni-benne' (*belief-in*) és a 'hinni-azt' (*belief-that*) állapota között; előbbit „affektív attitűdnek” hívja, utóbbit „kognitív attitűdnek”. (Price 1965)

A szembeállításoknak erre a rokon mintázatára azért figyeltem fel, mert jelen tudattalan-előadásra készülve történetesen egy napon olvastam (újra) két tanulmányt kiváló, magyar kutatóktól; egyik címében a „*kognitív tudattalan*” fogalma állt (Pléh 2018), másikéban az „*affektív tudattalan*” (Horváth, Pavlovics 2021). Ez a polaritás a tudattalanról nem újkeletű a magyar gondolkodástörténetben. Ehhez elég elolvasunk két, nagyjából száz éve született írást a tudattalanról, Ferenczi Sándorét és Alexander Bernátét. Előbbi a freudiánusan affektív tudattalant preferálja, utóbbi a kognitívát. (Ferenczi 1913, Alexander 1924.) És ha már tudattalan-konferencián vagyunk: kognitív és affektív tudatok és tudattalanok kettőseiről hadd asszociáljak 'tudat alatt' Spinoza distinkciójára, aki *Etikájában* különbséget tesz az *intellectus* rendje és az *affectus* rendje közt. (Spinoza 1997, 118) Úgy tűnik hát, az affektivitás és a kognitivitás különválasztását és nivelláltságát a tudatról szóló vizsgálódások éppúgy érvényre juttatják, mint a tudattalanról szólók.

Végig futva a most említett példákban, plauzibilis átgondolnunk azt a lehetőséget, hogy a tudattalan mozgásteret, amennyiben annak *legegyszerűbb* alakját keressük, nem négy égtáj felé szóródó rendszert tár elénk, hanem olyant, amely *kétféle*. Itt természetesen nem csupán a számszerű mennyiség döntő, mint annak minősége. Jól látható ugyanis, hogy a tudattalanhoz társított *affektív* és *kognitív* jelentés visszaköszön a példákban:

Freud:	„tudatelőttés” „tudattalan”	→ kognitív tudattalan → <i>affektív tudattalan</i>
Jung:	archetípus: „kollektív tudattalan” komplexus: „személyes tudattalan”	→ kognitív tudattalan → <i>affektív tudattalan</i>
Epstein:	„kognitív tudattalan” „pszichodinamikai tudattalan”	→ kognitív tudattalan → <i>affektív tudattalan</i>
Pléh:	„kognitív tudattalan”	→ kognitív tudattalan
Horváth, Pavlovics:	„affektív tudattalan”	→ <i>affektív tudattalan</i>

Ebből két közvetlen teendő adódik. Egyrészt vizsgálandó, hogy a tudattalan tekintetében az affektivitás és a kognitivitás közelebbről mit takar, és ez a dualitás mennyiben fedi le a tudattalan jelentéseinek imént vázolt, *teljes* tartományát. Továbbá vizsgálandó az is, hogy az affektív és a kognitív tudattannak van-e kapcsolata a nivellált rációdualitás két tudatműveleti rendjéhez, a detekcióhoz és a kognícióhoz, és ha igen, akkor ez a viszony miben áll. Kezdjük az előbb kérdésnél.

„érzések közvetítenek, beleértve a hangulatokat és érzelmeket is”. Az implicit motívumokat Epstein „*affektust hordozóknak*” (affect-laden) nevezi (Epstein 1990).

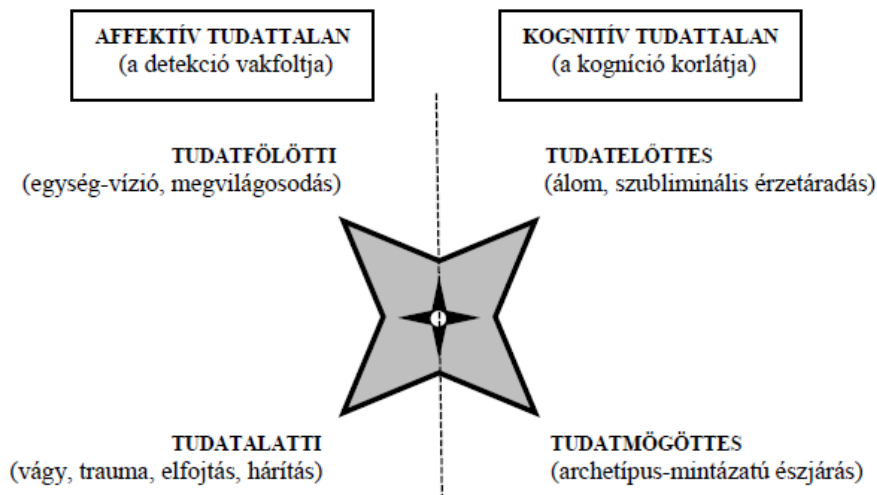
Ha visszpillantunk az előző alfejezet végén vázolt csillagábrára, és annak négy égtáj-irányára, hozzájuk véve az ott feltüntetett, összefoglaló fogalmakat, felfigyelhetünk arra, hogy négyesük páronként oszlik meg, ezáltal *kettős osztatú képet* mutat.

(1.) Vannak a tudattalan elgondolásai között olyanok, nevezetesen a *tudatelőttes* és a *tudatmögöttes*, amelyek a kogníció műveletének, a fogalmi megragadásnak a korlátjai. A *tudatelőttesnek* a küszöb alatti érzetáradatára, álomképzeteire éppen úgy nem érvényesek a kogníció szabályai, mint ahogy a *tudatmögöttesre* sem. Ez utóbbi, a gondolkodásunkra jellemző archetípus-mintázat és észjárás rend azért korlátja a kognitív rációnak, mert konceptuálisan nem hozzáférhető fundamentum, amely kogníciónk sajátos elrendeződéseit, *bias*-preferenciáit juttatja érvényre. Ez a rend tehát *végső alap*, amely épp ezért *maga* semmiképpen sem alapozható meg fogalmi megragadás és érvelés révén, hiszen akkor újabb alapot alkotna. Összefoglalva, a tudat előtteseiként és mögötteseiként felfogott tudattalan a *kognitív tudattalan két alapesete*; mindkettő a kogníció korlátját alkotja.

(2.) A tudattalan formái közt a másik kettő, a *tudatfölötti* és a *tudatalatti* azonban más eset. Az, ami bennük munkál, az holttér vagy „vakfoltja”⁸ a *detekció* pásztázó, eredetileg minden irányba jelet küldő és onnan jelet fogadó működésének. A *tudatfölöttiben* elért egység hit fölényt ad. Mi több, az abszolútumban fölismeri vélt és hinni tudott Legvégsőt nem is az egyszerű tudomásulvétel szokta kíséreni, hanem sok esetben a megvilágosodás entuziazmusa, az odaadás affektusa. Aki *tudatfölötti* módon minden dolgok egységének szenvedélyes hitvallójaként meglátni véli az abszolútumot, az aktuálisan nem észlel *kritikai korlátot* a belátása előtt. Az nem képes érzékelni magánál, hogy ez a *visio intuitiva* nem lehet az *értelem* hozadéka (még ha a hit segíti is hozzá, mondjuk az ágostoni *credo ut intelligam*). Egyszerűbben: aki az abszolútumra ráeszmélni vél, az ezzel egy időben nem fogja ezt a megvilágosodását egy *értelmében* kétséges, tudhatatlan tudásnak tartani. Arra meg nyilván ennél is kevesebb szót kell vesztegetni, hogy a *tudatalattiban* munkáló vágyak és traumák, elfojtások és háritások alapvetően nem mások, mint az affekció hozadékai. A *tudatalatti* egyenesen arra hivatott, hogy a titkolni való traumát, félelmet, vágyat elfedje a detektáló ráció elöl, eltérítse, elhárítsa a pásztázó figyelmet róla. Ily módon a *tudatfölötti* és a *tudatalatti* a detektáló rációnak a két vakfoltja, az *affektív tudattalan két alapesete*.

Érdeemes a most elmondottakat az előző ábrához hasonlóan, de kétosztatú alakban demonstrálni.

⁸ A *vakfolt*-metaforát – Freud és Merleau-Ponty nyomán – Thomas Fuchs hangsúlyozza („blind spots”, Fuchs 2011).

Van mentációnknak egy fontos alapképessége, mely a tudattalan-válfajok tablójáról feltűnően hiányzik. Ez a *fantázia*. Nem a feledékenységem miatt nem kapott helyet rajta, ellenkezőleg, éppen kivételes jelentősége miatt, amit Ullmann, Richir nyomán, külön kiemel. (Ullmann 2016a) A fantázia ugyanis az egyetlen olyan képességünk, amely *tudattalanjaink mindegyikében* ott munkál valamely fokban és mértékben. Fantáziánk egyaránt képes traumát elfojtani, hártani, vagy épp rémisztő erővel felidézni, titkolt képzetet transzponálni, eltolni, álmoképet sűríteni, képes „retroaktív ébresztésre”, szemünk elé tud tártani abszolútumként vallható egységvíziót, képes megsejtenni (ha elfogadtatni természetesen nem is tudja velünk) egy más nyomvonalon haladó észjárás igazságelvét is és így tovább. *A fantázia a tudattalan mindenese*. Sőt, néhány szavahihető gondolkodó – Hume, Schiller, Einstein – szerint a képzeletünk a legfontosabb képesség mentációnk *tudati* oldalán is. Ezért valószínűleg a fantázia a legesélyesebb jelölt, hogy közvetítő legyen a kettős ráció (detekció, kogníció), az Én-tudatosság és a tudattalan tartományai között. Erre előadásom végén visszatérek.

5.

Kontrajáték a tudat és tudattalan között

Tudattalanjaink a kettős értelem-működésű, „realitáselvű” tudatunk, valamint a magunkra irányuló, azaz „örömelvű” Én-tudatosságunk nélkülözhetetlen elemei. Nélkülük mentációnk másik két összetevője sem tudna működni. Ez azt is jelenti,

hogy a tudattalannak a formációi mindannyiunk tudatát áthatva működnek, természetesen nagyon különböző megoszlással, intenzitással, általában „természetes módon”, de sokaknál persze kóros változatban is.

Mit jelent itt a „természetes mód”? Induljunk ki abból, hogy a nivellált rációdualitás egymást jól kiegészítő módon működik. Mi ennek a lefolyása?

Mondjuk, környezeti inger ér bennünket. A pásztázó értelem felfigyel rá, érzéként detektálja. A kognitív figyelem kezdi fókuszba állítani. Affordanciák, priorok, predikciók egy bizonyos értési elv felé „irányozzák be” a felfogott érzetet. Úgy véljük, a dolog ennek és ennek „tudható be”. A kogníció észlelté teszi az érzetet, narratív kontextust és nevet (fogalmat) ad neki. A detekció ezt az eredményt hozzáilleszti a környezeti adatokhoz, realitási valószínűséghez, egyéb stimulusainkhoz, majd pontosító korrekciókat hajt végre a látens előrejelzéseinken, de már a kogníció segítségével. Közben az Én-tudatosság ez azt észlelt dolgot, értett eseményt futólag megméri a saját mérlegén is (az én dolgom-e, sajátom-e, erősít-e, gyengít-e, javamra van-e stb.). Ez utóbbi affekció-értékkel kerül be az eredeti érzet a memóriatárunkba vagy a behatóbb érdeklődésünk látóterébe. Ez a kétféle ráció közötti, Én-tudatosságon áthaladó oda-vissza-mozgás az, amelyet működésük „természetes módjának” nevezek.

Hol lépnek be ebbe a működésbe tudattalanjaink? Nagy részük sehol, mert *eleve* a folyamat részei voltak. Kezdetől fogva prereflexív érzetáradat és majdani emlékfoszlányok özöne merül el bennünk a *tudatelőttesben*. Néha kisgyerekkorig nyúló félelmek, vágyak, szorongások vájják magukat a *tudatalattink* mélyére. Rendszerint az eszmélésünk kezdetével már a gondolkodásunk karaktere, stílusa felveszi az intellektuális *tudatmögöttesünk* később mind inkább ránk jellemző, domborzati formáit. Mindannyiunkat nyomás alá helyeznek az idővel halmozódó tapasztalataink és sokasodó ismereteink, persze rendkívül eltérő erővel és igényességgel, arra készítve bennünket, hogy a *tudatfölttink* egységességet, végső célt és értelmet reveláljon számunkra. Még nem térhetek ki arra, hogy mindezek nemcsak mentális ökonómiánk elemi tényei, de többnyire jótékony szerepük is van. Jelenleg azt kellene megértenünk, hogy a plurálisnak látott tudattalannak működése mit jelent a tudattal és tudatossággal való szimbiózisukban.

Alexander Bernát ironikus megjegyzése ugyanis távolról sem jogtalan: „Nem tehetek róla, nem tudom a gondolkodást tudat nélkül elképzelni.” (Alexander 1924, 202) Más szóval: kérdés az a paradoxon, hogy miként viszonyul a tudattalan a tudathoz, ha más ugyan, mint ő, de mégsem idegen tőle. Amennyiben a tudattalan egyfajta gondolkodásmód, akkor hogyan különbözik a tudattól, és mégis hogyan rokon vele? Egyáltalán tudatiak-e a tudattalanjaink, ha együttműködnek ugyan rációdualitással, Én-tudatosságunk rekurzivitásával, mégis másfajta gondolkodásmódot képviselnek?

A következő fejezetben ki fogok térni erre a nehéz, paradoxonnal terhelt kérdésre. Most csak annyit szögeznék le, hogy mentációnk természetes működéséhez hozzátartozik a tudattalan, de ez egyik alakjában sem tudat (ráció), és önmagában nem is Én-tudatosság. Megítélésem szerint a tudattalan a kétféle rációnk természetes

működésének *velük* inadekvát, de mentációnk *egészével* mégis adekvát, teljes komplexumához hozzátartozó, nélkülözhetetlen módja.

Ha a *tudatfölötti* révén a végső igazságot reveláló egység hit mindenre kiárasztja értelmét, akkor detektáló rációnk számára valahol vakfolt támad, egyvalami fedés alá kerül. Ez annak kényes kérdése, hogy ami így értelmet nyert, az vajon értelmünk adta és hitelesítette értelem lehet-e *egyáltalán*. A *tudatfölötti* azért „föltette” a tudatnak (értelmünknek), mert ez utóbbi kompetenciája nem terjedhet ki a válaszadásra. Az affektív tudattalan a *tudatfölötti* értelemtulajdonítás és egységkeresés iránti szenvedélyben *blokkolja* a detekciót, „átugrik” az értelemkritika kényes kérdésén, értelmesnek fogadta el egy értelmünket meghaladó képzetet, értésünkre adva, hogy – nincs itt semmi látnivaló.

Ezt teszi az affektív tudattalan másik formája, a *tudatalatti* is, csak közismertebben. A *tudatalatti* blokkolja a detekciót a mentációnk mindazon régióiban, ahol úgy hisszük, hogy ott csak szégyent, félelmet találunk, vagy csak trauma keltette fájdalom várna ránk. Affektív tudattalanunk úgy bontja meg nivellált rációdualitásunk természetes egységét, normális működését, hogy egyes pontokon *megbénítja a detekció munkáját*, annak pásztázó és felfedő működését.

Most lássuk, mi a helyzet a *kognitív tudattalan* eseteivel? Náluk a tudattalanból úgy van „kivonva” a tudat (ráció), hogy a kogníció hasztalanul próbálja őket fogalmi megragadás tárgyává tenni. A *tudatelőttes* elemi sajátossága, hogy amikor épp zajlik, nem ragadható meg sem intencionálisan, sem konceptuálisan. Küszöb alatti észlelés, érzetfolyam, álomképsorozat – a *tudatelőttesnek* itt felsorolt, összes módja kogníció-korlátos. Ellenáll a megragadásnak, hiszen épp az a *sajátja*, hogy inkoherens, csapongó, áradó legyen.

Hasonló érvényes a *tudatmögöttesre* is. Gondolkodási beállítódásunk *végső alapja* (ahogyan ezt a bizonyosságról író Wittgenstein is pontosan látta) nem ragadható meg kognitívan, mert akkor ez már annak megalapozását is jelentené, ezáltal viszont ama végső alap megszűnne végső alap lenni. Swedberg fogalma a „teorizáló stílusról” azért is találó, mert igaz rá is a schleiermacheri megállapítás, hogy a „stílusról nem adható fogalom” (Schleiermacher 1977). Észjárásunk egészéről, amit elfogultságok, vakhitek, előítéletek sokasága szabdal fel sajátos domborzatú tájjá, adható ugyan kognitív „tájkép” (leírás), de fogalmilag megragadott összkép soha. Kognitív tudattalanunk úgy nélkülözi a rációdualitás természetes egységét, hogy egyes pontokon *blokkolja a kogníció munkáját*, annak értelmet megragadó működését.

Itt kell szót ejteni a kétféle tudat (ráció) és kétféle tudattalan kontrajátékában arról, hogy egy adott tudattalan milyen értelemben ellentéte egy adott tudat (detekció vagy kogníció) műveleti területén. Ha az *egyik* ráció területén a tudattalanjaink valamelyik válfaja megjelenik, hogy blokkolja őt, úgy ez a tudattalan rendre a *másik* ráció képviselője. Röviden: *affektív tudattalan kognitív tudatot (rációt) blokkol, kognitív tudattalan detekciós tudatot (rációt)*.

Ez érteti meg a tudattalan esetében azt a különös, bár jól ismert jelenséget, hogy *a tudat valamiképp mégis rálát a tudattalanra*. Az *egyik* ráció blokkolását (például

a detekcióét) képes megérteni, megragadni a *másik* ráció (a kogníció), és ugyanígy fordítva is: a *másik* rációét (a kognícióét) észlelheti, felfoghatja az *egyik* ráció (a detekció). Ennek a jelenségnek most azért fogok nagy figyelmet szentelni, mert ez az egész tudattalan probléma talán legfontosabb kérdését érinti.

6.

A helyidegen (*atoposz*) tudattalan

Nem ismerek kutatót, aki rendre bele ne ütközne a tudattalan paradox viszonyába a tudattal. Voltak, akik a testen át egyesítették a tudatot és tudattalant; voltak, akik bármilyen egyesítést önellentmondásnak tartottak. Ullmann írja például: „Brentano úgy véli, hogy nem beszélhetünk tudattalan tudatról, ez ugyanis fogalmi képtelenség. Ami a tudathoz tartozik, az szükségképpen tudatos, amit pedig tudattalannak nevezhetünk, az vagy megmagyarázható valamilyen tudati jelenséggel, vagy visszavezethető a testre, vagyis szomatikus jellegű.” (Ullmann 2022, 220)

Tudat és tudattalan paradoxitását Rudolf Bernet, a Husserl Archívum volt igazgatója így exponálta: „miként lehetséges az, hogy a tudat valamilyen tudattalant tud megjelenéshez juttatni”. (Bernet 2012) Két választ is adott rá, igaz, nem reflektált rá, mennyire különböző alapon. Egyik válasza: „a tudattalan a tudat koherens összefüggéseinek *hiányaiban* (gaps) nyilvánul meg”. Két bekezdésre rá van másik válasza is: „A tudattalan nem egyszerűen egy csonkolt, nem észlelt tudat vagy egy logikátlan, elsődleges folyamatokba belegabalyodott puszta reprezentációs tudat, hanem egy *másik (ön-)tudat*.” (Bernet 2012, kiemelések az eredetiben.) Mi volna hát a tudattalan, kérdezheti az ember tanácstalanul: *tudathiány* vagy *másik tudat*, a tudat *privatív* vagy *alternatív* jelensége? Egyszerűbb alakban, mi a tudat és a tudattalan viszonya: *A versus nem-A*, vagy pedig *A versus B*?

Álláspontom Bernet sem egyik, sem másik válaszát nem osztja. Nem csak azért, mert kétféle, eltérő működési elvű rációban gondolkodom, szemben vele és mindazokkal, akik egyféle tudatműködés privatív vagy alteráló esetét látják a tudattalanban. Ullmann például kétféle (bal- és jobb agyféltekés) gondolkodású tudatot vall (Ullmann 2016a), és tőlük eltérő módozatként veszi fel a tudattalant, úgymond, a gondolkodás „harmadik regisztereként”. Ezt a vélekedését, hogy ti. a tudattalan külön álló, harmadik módú gondolkodás volna, nem osztom ugyan, de annál inkább rokonszenvezek azzal a fenomenológiai alapozású belátásával, amely *együttesen fogja fel az affektív és kognitív tudattalant*.

„A fenomenológiai értelemben vett tudattalan nem a tudattól elzárt szféra, egy második, önálló tudat és nem is elfojtott képzetek népesítik be. A fenomenológia értelmében vett tudattalan azoknak a szabályoknak és összefüggéseknek a szövedéke, vagyis azoknak az affektív és kognitív sémáknak a hálózata, amelyek részt vesznek a megjelenő tapasztalat

szerveződésében, de maguk sohasem jelennek meg közvetlenül.” (Ullmann 2010, 4)

Saját elképzelésem is a kettős (affektív, kognitív) tudattalan elképzeléséből indul ki, valamint az imént említett jelenségből, hogy a tudat (ráció) valamiképp mégis rálát a tudattalanra. Minthogy mind a tudat (ráció), mind a tudattalan esetében alapvető kétféleségüket vallom, az említett jelenség korrekten így rögzíthető: *kétféle* tudatunk (rációnk) valamiképp mégis rálát a *kétféle* tudattalanunkra. Erre azért képes a kétféle rációnk, mert tudattalanjaink esetében egyik rációnk működése a másik „felségterületén” zajlik, és fordítva. Ez a felségterületen kívüli rációműködés, ez a „helyidegen” (*atoposz*) tudat a tudattalan.

Az *affektív tudattalan* (a tudatfölötti és a tudatalatti) olyan detekció-blokkolás, amelynek vakfoltját vele egy időben a *másik* ember *kogníciója* képes megragadni (akár a miénk is, de csak később). Jellegzetes szituáció erre: egy szkeptikus elme kognitív figyelme képes meglátni *másoknál* az abszolútum-képzetek és hitek értelmi holtterét, a belátás korlátaira vonatkozó (kritikai) reflexiók mellőzését, elfedését. Hasonlóképpen, egy pszichológus kognitív figyelme is képes világosan megragadni, megérteni az elfojtást, a háritást a betegnél (avagy önmagánál is, később).

Fordított esetben, a *kognitív tudattalannál* is ez a helyzet. A kognitív korlátot itt egy *másik* ember *detekciója* képes észlelni (vagy sajátunk, csak később). Sokszor halljuk: *Tudtam, hogy ezt fogod mondani! Ez a felfogás annyira rád vall!* Filozófusok között gyakori, hogy szinte azonnal, ránézésre felismerik egy másik filozófus észjárásának, *tudatmögöttesének* jellemző lépésrendjét: elfogultságait, eszmei bakugrásait, a rá jellemző kognitív „domborzat” hegyeit-völgyeit, esetenként szakadékait is. Azonnal észlelik a másiktól preferált, de tőlük idegen igazságsztenderd jelenlétét. Ami pedig a *tudatelőttest* illeti, a mondott jelenség itt az álomfejtés és a retroaktivitás működésében ragadható meg. Egy más (máskori, utólagos) *detekció* képes észrevenni a szubliminális érzeteket; fel tud figyelni az emlékfoszlányok ismétlődésében, elrendeződésében olyan sajátos *kognitív* mintázatra, amely megértési jellegzetességekre, dominánsokra, preferendumokra, definiálást lehetővé tevő korlátokra vall.

Ez azt mutatja, hogy a tudattalan nem *hiány-ráció*. Nem a tudat „hiányai” (*gaps*) nyilatkoznak meg benne. De nem is *másság-ráció*, azaz nem másféle tudat, másik gondolkodás. A tudattalan inkább *zárvány-rációnak* hívható. Ezt így értem: az affektív tudattalannál kognitív zárványok vannak, melyek vakfoltokként a detekciót blokkolják, „eltérítik”, míg a kognitív tudattalannál ezzel ellentétben – de ennek párhuzamaként – kogníciót korlátozó, modifikáló detekciós zárványokat találni.

Nem nehéz ugyanis felfigyelni arra, hogy az *affektív tudattalannál* a detekció blokkolását látenszen épp *kognitív* mozzanatok teszik lehetővé.⁹ Akinek a

⁹ Ez, mutatis mutandis, megfelel annak, amit Horváth tudattalanon belüli tudataktivitásként ír le: „az elfojtott retencionális szféra aktivitása egyfajta *ellenséges tudatnak* tekinthető,

tudatalattija elfojtja a félelmét, traumáját, vágyódását, aki tehát ily módon távolít el egy lehetséges vádat vagy fájdalomforrást magáról, annak rejtetten nagyon is *van tudomása* erről a félelelről, vágyról, kiszolgáltatottság miatti fenyegetettségéről, még ha *fogalma* nincs is róla. Ezt hívom kognitív zárványnak a detekción belül. Ez arra szolgál, hogy személyiségünk védelme, intaktságunk megőrzése érdekében figyelmünk elterelődjön róla. Értsd: noha van róla látens *tudomásunk*, mégse kelljen *számot vetnünk* olyasmivel, amin úgymond – és ez a meggyőződés is látens kogníciónkhoz tartozik – ’úgysem lehet segíteni’. Ez a *tudatalatti* esete.

Az affektív tudattalan másik esete, a *tudatfölötti*. Ennél a beláthatóság kritikai határának illegitim átlépése az, ami elleplezésre szorul, az, hogy a megvilágosító értelmet valójában *értelmünk* nem tekinthetné értelmesnek. Ehhez az elleplezéshez kell – itt kognitív zárványként – egy olyan teória, mely a határátlépést, a *Tudhatom-e egyáltalán?* kérdését elfedi: legyen ez a rejtett, kognitív segédlet az ideák teóriája, a *spiritus, visio intuitiva*, intellektuális szemlélet, *credo quia absurdum est, credo ut intelligam*, pánpszichizmus stb. koncepciója. Az egység hit iránti akarat, a legmagasabbrendűhöz való szenvedélyes odatartozás vágya itt is egy *cognitum-zárvánnyal* éri el, hogy az odaadás affektusa el tudja leplezni detekciós, feltárási figyelmünk elől a tudhatóság kényes kérdését.

Nézzük most a *kognitív* tudattalan két alapesetét! A *tudatelőttes* minden formájában elsősorban az *inkoherencia* ütözködik ki. Ha álomképeinkből narratívát alkotunk, emlékfoszlányokat emelünk figyelmünk fókuszába, vagy visszagondolunk a félálomszerű merengésünkben felöltő fantáziaképekre, akkor mindig a *kogníció kontextusán belül észlelünk valami tőle idegent*. Kogníciónkon belül jelenik meg valami, ami nem annak szabályai szerint működik: nem célzott, bármerre kószálhat, összefüggéstelen, nem áll a logikusság kényszere alatt, nem kauzális, vagyis a *lehetőségesség közegében mozog* bármelyik irány felé. A prereflexív mozgással a *detekciónak* az iránysemleges, szabadabb ráció-működése jelenik meg zárványként a kogníció látóterén belül, amely az álomhoz képes másféle nyelvet képvisel, ezért soha nem is értheti meg teljesen. „A más nyelv fényére kivonszolt álom csak azt árulja el, amit kérdezzük tőle.” (Martin Walser: *Szökőkút*. Ford. Györffy Miklós) A tudatelőttes azért is kontrasztja a kogníciónak, mert a detekció világából egyúttal hozza magával az ottani észleleteink és predikcióink néha roppant erős, *emfatikus* tartalmát. Álomképeket sokszor szenvedélyek kísérnek, tűnődéseket heves vágyak, az elvek remélt teljeseését sóvárgások – miközben ami őket megjeleníti, ami fogalmat ad róluk, azt nem primér érzetek, elvek, érzelmek alkotják, hanem kognitívumok.

Végül hasonló helyzet a kognitív tudattalan másik változatánál, a *tudatmögöttesnél* is, amennyiben ezt akár Hegel, akár Swedberg nyomán olyan „helynek” fogjuk fel, ahol értelemképző rendezési mintázatok alakítják ki kogníciónk sajátos formáját. Ami a *tudatmögöttes* első és leginkább szembeötlő

amely irracionális viselkedések vagy patológiás tünetek által bomlasztja a tudat koherenciáját”. (Horváth 2018, 35)

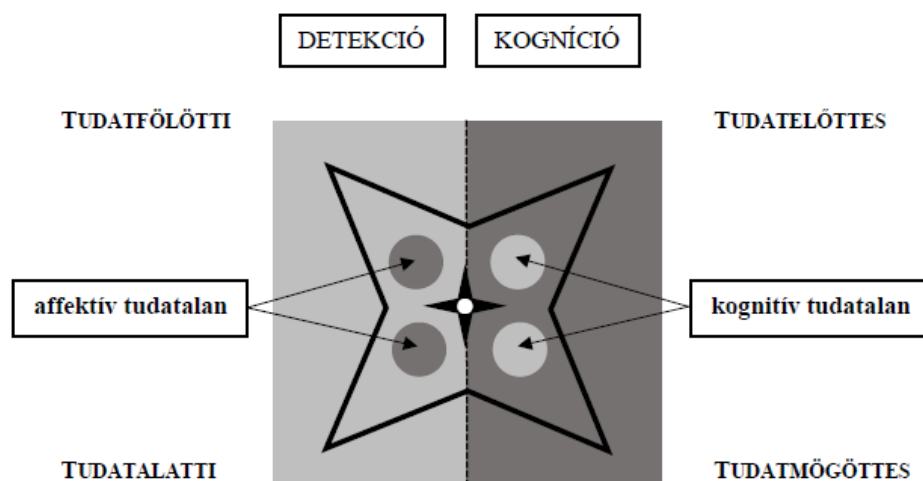
vonása (ami a tudatelőtesnél az inkoherenca): ez az *alaptalanság*. A tudatmögötesnél a kogníció-idegen mozzanat – bár itt minden a fogalmi megragadhatóságról, a dolgok világos és elkülönített megragadásáról szól –, az, hogy, ismét Wittgensteint idézve, maga a „gondolati stílusok” (Denkstil) közti választás *nem alapozható meg*, hiszen „egyik sem racionálisabb a másiknál”. (Wittgenstein 1989, 123). Claus Zettel idézve: nemcsak egy történelmi időszak, de „egy ember is több, inkongruens gondolatstílus (thinking-styles) ’hordozója’ lehet” (Zittel 2012), ahol a „hordozás” *alapja* nem alapozható meg egy továbival.

Összefoglalva: kognitív tudattalanjaink – mint zárványok – az jelentik, hogy mind az alaptalanság, mind az inkongruencia a kognitivitástól idegen faktort érvényesít a kogníción belül: esetlegest, véletlent – azaz a *másként lehetségest*. Ezek nagyobb szabadságfoka hasonló ahhoz, ami a detektálást is jellemzi, ahol egy jelzés meglétéből nem következik – sem kauzálisan, sem logikailag –, hogy másik kövesse. A detekció nem szabály-alapú, nem szabályt követő; a tudatmögötesben a kogníció kontrasztjaként ez ütközik ki a detekció adta lehetőség-zárványként.

Tudattalanjaink ezek szerint nem tudati hiányból vagy másságból fakadnak, hanem *kétféle módon működő tudatunk (ráció) relációs, kontextuális jelenségei*. Egy adott rációváltfajon *belül* „helyidegenek” ugyan, de nem „tudaton kívüliek” – csupán a másik, az ellentétes rációváltfaj működési módját érvényesítik. Más szóval, a tudattalan-váltfajok is tudataink (ráciodualitásunk) anyagából valók, csak éppen mindegyik a *másik* rációnál van „idegenben”.

Tudattalanjainkhoz így értve társítom az *atoposz* jelzőt. Ami tudattalan, az detektor ráció zárványát jelenti a kognícióban, illetve a kognitív ráció zárványát jelenti a detekcióban. A *tudatfölötti* és a *tudatalatti* (vagyis az affektív tudattalan) olyan kogníció-zárvány, amely, blokkolva a pásztázó, periferikus látású rációkat, a detektálás idegenje. A *tudatelőtes* és a *tudatmögötes* (a kognitív tudattalan) olyan detekció-zárvány, amely, blokkolva a fókuszpontba állító, meghatározást adó rációkat, a kogníció idegenje.

A tudattalannak a „helyidegensége” mentációnk természetes jelensége, melyet Én-tudatosságunk reziliencia-igénye hív elő és tesz nélkülözhetetlenné (erre előadásom végén még visszatérek). Az *atoposz-tudattalanjaink* rendje így szemléltethető:

Még egy észrevétel az ábrához. Két rációval rendelkezni: ez azt is jelenti, hogy azok „idegenje”, *ellentéte* is kétféle. A *detektáló ráció* ellentéte így hívható: *irracionalitás*. Azt, aminek valósága kétes, értelme pedig még kétesebb, valóságosnak és értelmesnek venni, más szóval, eltüntetni a detekció mindenre felfigyelő „szeme” előtt *azt, ami és ahogyan van* – ez a detekció számára teljesen irracionális, ésszerűtlen volna. Hiszen a detektáló rációnk épp arra szolgál, hogy felneszeljünk bármire, ami új, szokatlan, zavaró.

A *kognitív ráció* ellentéte viszont az *aracionalitás*. Ha olyasmi kerül értelmünk fókuszába, a fogalmi megragadásra szolgáló kogniciónk elé, aminek mivolta eleve nem megragadható, nem határozható meg, mert álom, fantázia, alaptalan alap, úgy ez nem az *irracionalitás*, hanem az *aracionalitás mentáció* esetét fogja jelenteni kogniciónknak. A tudatelőttes és tudatmögöttes nem ésszerűtlen a kogniciónk számára, hanem *ráció-képtelen*. Mindkettő innen van azon, hogy racionális vagy irracionális legyen.¹⁰

Ebből az következik, hogy tudattalanjaink másféle idegenként jelennek meg a két rációnk működési területén. Az átélő megtapasztalásra, detektálásra, felfigyelésre és orientációs nyitottságra szolgáló rációnk a tudatfölköttesben és a tudatalattiban *irracionalitást* lát – azaz ilyenek könyvelni el az affektív tudattalant.

¹⁰ Nemrégiben javaslat született, hogy az *aracionalitás* filozófiai érvényt kapjon, mégpedig az érzetek, észleletek, asszociációk és érzelmek ama birodalmában, amin Freud az *Álomfejtésben* az „elsődleges folyamat” és az „elsődleges rendszer” színterét értette. „Az irracionális azt jelenti, hogy a racionális rosszul működik. Az aracionalitás ezzel szemben olyan állapotokra utal, amelyek még nem racionálisak vagy még nem irracionálisak.” (Brakel 2002, lásd még tőle 2003, 2014)

Ezzel szemben kognitív rációink a tudatelőttesben és a tudatmögöttesben *aracionális*, fogalmi megragadásra képtelen képződményként lát idegent – ilyennek tekinti a kognitív tudattalant. Mondhatni: *egyik tudattalan sem próféta a saját tudat-hazájában*.

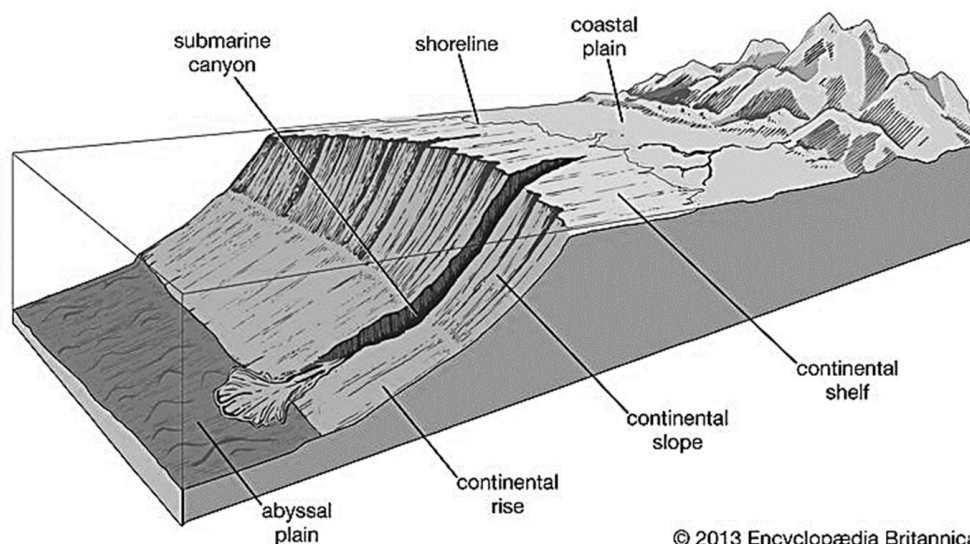
A továbbiakban előadásom a tudat, a tudattalan és az Én-tudatosság összetett működésének és létmódjának felmérésére tesz kísérletet, az ábrázoláshoz felhasználva a *reziliencia* kettős lényegű, „konszubsztanciális” (Békés 2002) fogalmát és igénybe véve egy metaforaként vehető kép szemléletes erejét.

7.

Egy metafora kísérlete

Az alább képileg is bemutatandó metaforánál két dologra indokolt felhívnom a figyelmet előzetesen. Egyik: a metaforikus ábra legtöbb képi mozzanata *releváns* a kétféle tudattalanság-válfaj (az affektív és kognitív tudattalan), a rációkettősség (a detekció és kogníció), valamint az Én-tudatosság összképén. Másik: az ábra hozadékai közül attól remélem a legtöbbet, hogy így sikerül megvilágítani néhány fontos vonást mentáció-egészünk *dinamikájáról*, együttműködési mozgásáról is. A két kérdést azért választom külön, mert egyelőre elég feladat annak demonstrálása, hogy miért tartható szemléletileg relevánsnak az ábra összes eleme. Íme, a javasolt ábra mentációnk összképére, ami a tenger, tengerpart és szárazföld *együttesét* mutatja.

22

Legcélravezetőbbnek az tűnik, ha sorra veszem mentációknak ezen a metaforikus képén a „szimbolikus analógia” (Kant) céljára igénybe vehető elemeket rövid, előzetes azonosításuk kíséretében.

(1) A *tenger* – a sekély vízü padozati résztől (continental shelf) az abisszális mélységig – a *detektáló ráció* megfelelője.

(2) A *szárazföld* – a sík tengerparttól (coastal plain) fel a hegyekig-völgyekig – a *kognitív ráció* megfelelője. A *halmazállapotuk* különbsége érzékelteti a detekció és kogníció radikális differenciáját, amely működési módjukban fennáll.

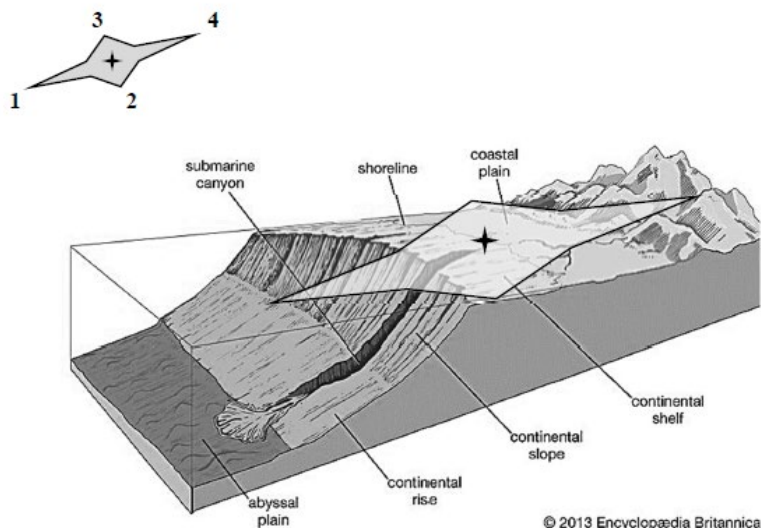
(3) A tenger (mint detekció-jelkép) és a szárazföld (mint kogníció-jelkép) viszonya horizontális, azaz viszonyuk egyenrangú, nivellált rációdualitást jelenít meg.

(4) *Domborzat*. Mindkét tartománynak a tagoltságai – a magasságok és mélységek, a szakadékok és kiemelkedések – *preferenciáknak* megfelelnek meg. Ezek szaknyelvi alakjai: *prior, priming, bias, preferendum, domináns, gondolatstílus* – előszeretet, előítélet, előfeszítés, készíthetőség, hajlam, hajlandóság, elfogultság, teorizáló kedély, zsáner stb. Az ábra így azt is érzékelteti, hogy a szintkülönbségek, a látens és manifeszt preferencia-kiemelkedések, elrejtettségek (völgyek, szakadékok) sokasága mennyire behalózza a detekció régióját csakúgy, mint a kognícióét.

(5) A *partvonal* (shoreline) – itt külön kiemelve a hullámtér és a *hullámváltozás* képzetét (ezekre később külön kitérek) – megfelel a két rációtartomány érintkezésének és folytonos interakciójának. Ez a partvonal jelzi azt a helyet is, ahol az Én-tudatosság kettős kérdése mozog. (*Sajátom-e? Az én javam-e? illetve Erősít-e? Javamra van-e?*)

Bennünket most elsősorban az foglalkoztat, hogy a mentációkat átfogó összképen hol lokalizálható a *tudattalan*, annak szóródó alapformáiban. A szemléltetés és a későbbi indoklás kedvéért az iménti ábrára vetítem rá ezek együttesét, balra felül kis ikonnal emlékeztetek a „szóródási rendszerükre”. Szintén a később kifejtendő érdekében rögzítem a négy alapvető tudattalan-típus elhelyezkedését az összképen – mondhatni, fekvésük és szintkülönbségük szerint.

• 1. tudatalatti	elrejtettség	(<i>tengermély</i> : slope, abyssal plain)
• 2. tudatfölötti	egységvizió	(<i>tengerpart</i> : continental shelf) ¹¹
• 3. tudatelőtti	érzetfolyam	(<i>partszegély</i> : coastal plain)
• 4. tudatmögöttes	észjárásalap	(<i>hegyvidék</i> : völgyek, szakadékok)

Egyetlen képi szegmens azonosítását halasztom későbbre a felsorolásból, amikor megpróbálom ezt a képet „megmozdítani”, hogy mentációknak – a tudattalant is magában foglaló tudatéletünknek – a dinamikájára igyekezzek szemléletet találni. Ez a már említett *hullámozgás*, vagyis a vízmozgás képi mozzanata. Időtávja szerint ez az oda-vissza mozgás többféleképp is lebeghet tengerpartot látó szemünk előtt: *hullámvérésként*, *árapály-jelenségként*, végül földtörténeti léptékű mozgás gyanánt a tenger előretörése és visszahúzódása szerint; előbbit az oceanográfia *transzgresszió*nak hívja, utóbbit *regresszió*nak.

Ennyi a metaforikus kép elemi inventáriuma. Nézzük, hogy ez mit mutat, és amit mutat, az hogyan értelmezhető.

8. Mit látni a képen?

Robert Shaw intését követve elképzelttem egy metaforát – tengerparti képet – mentációnk főszereplőiről, hogy jobban értem, miként működnek. Mit látok a képen, és miként értelmezem azt, amit látok?

Mentációm (mint egész) kétféle tudatműködésből, kétféle ráció módból tevődik össze. Ezt látom egy képzeletbeli homokdűnén ücsörögve: *itt* a tenger, a detekció jelképe, *amott* a kognícióé, a szárazföld, a magas hegyek világa. Nemcsak halmazállapotukban különböznek gyökeresen, hanem abban is, mit lát az egyik mélye a másiknak a magasából és fordítva. Hegytetőről csak sejteni lehet a tenger mélységét. A víz alól sem látni sokat a hegyek vonulatából, legfeljebb kontúrjukat,

mélyre merülve semmit. Abban, hogy egyaránt keveset lát egyik a másikból, mondhatni, detekciónk és kogníciónk egymással elég rokon.

Ez a rokonság domborzati viszonyaik (elfogultságaik, preferenciáik) kiterjedt és változatos világára is érvényes. Rokonságuk az érintkezésükben is megmutatkozik: hogy a kogníció és a detekció folytonos kapcsolatban áll egymással. Pontosabban: viszonyuk nem a (kapcsolatban) *állás*, hanem éppen a *mozgás*. Ez a folytonos hullámverés: erózió és épülés, ide-oda hullámzó mozgás, apály és dagály, transzgresszió és regresszió. Azonban mentációnk hullámterében nemcsak két rációmód, *kétféle tudat* hullámzik át egymásba és harcol egyúttal egymás ellen, hanem *kétféle tudattalan* is. Kezdjük azon, hogy mit jelent ez utóbbiak két-két változatának esetében a szintkülönbség jelzése.

Ez egy újabbán sokat tárgyalt kérdést érint, a *hozzáférhetőségét* (access). Mind az affektív, mind a kognitív tudattalannál a két alapváltfaj közül az egyik könnyebben hozzáférhető a hozzá közelebb álló rációmód számára, mint a másik. A *tudatalatti* régiója, azaz a vágyódás, trauma, elfojtás világa, jóval nehezebben tehető magunk számára átvilágíthatóvá, egyáltalán észleltté, mint a *tudatfölötti*. Ez utóbbit, a *tudatfölöttit* – az abszolútum adta egység hit iránti minden szenvedélyes odaadásunk ellenére – idővel képesek lehetünk felfogni, mikor is értelmünk tudatosítja maga számára a paradoxont, hogy itt értelem-fölöttinek tulajdonítunk értelmet és adunk neki értelmességi rangot. Egy észlelésküszöb alatti érzet, egykori benyomás, emléknym, álomkép, a *tudatelőttes* egész régiója szintén könnyebb ragadható meg, könnyebben tehető retroaktív kogníció tárgyává, mint a *tudatmögöttes*. Ez utóbbi olyan rekurzió, amellyel a saját fejünk gondolkodási stílusáról kellene fogalmat alkotnunk, az éppen gyakorolt észjárásunk elfogultságaira kellene reflektálnunk, ezek *bias*aírók kellene leírásra szert tennünk.

Ezt a hozzáférési eltérést mutatja az ábra olyan módon, hogy a *tudatalattit* a tenger mélyébe engedi nyúlni, a *tudatmögöttest* pedig a magas hegyek szintén nehezen elérhető vonulataiba, míg a *tudatfölöttit* és a *tudatelőttest*, velük ellentétben, a vízparti sávra és a relatíve kisebb vízmélységű „self-platóra” helyezi. A tudattalan mélyen fekvő (*tudatalatti*) és magasra nyúló (*tudatmögöttes*) régiói átjárhatóság szempontjából zártabb régiók. A mélytengeri árkok és a magashegyi szurdokok nehezebben megközelíthetők a tudatosság számára is; több bennük az *obscuritas*, kevesebb a *claritas*.

Látni az ábrán, hogy az affektív és kognitív tudattalan szimbiózist alkot a kétféle tudatműködés tartományaival, de mégsem fedi le őket. A tudattalan hatalmas tartománya ugyanis egy tekintetben biztosan más (mégpedig összes váltfajában), mint a ráció dualitás. Ezt Ullmann mondja ki: a két ráció – nála a jobb- és bal agyféltekés gondolkodás, nálam a detekció és kogníció – „egyaránt a *világ* jelenségeire vonatkozik, és ennek függvényében értelmezi az én állapotait és helyzetét. A tudattalan gondolkodás viszont alapvetően nem a világgal, hanem az énnel foglalkozik, és minden olyan ingert, ami a világból jön, elsődlegesen és közvetlenül az én vonatkozásában értelmez”. (Ullmann 2016a, 174). Ezt én is így látom: mind a detekció, mind a kogníció *realitás-barát* rációmód. Más szóval, nem

az a döntő rációknak e két alapmódjában, hogy mi „tetszik” nekünk a környezetünk és világunk adta jelekben, vagy hogy kedvünkre vannak-e nekünk azok az információkat feldolgozó, elemző eljárások, amelyek révén eddig a világról reálisnak bizonyuló képet szereztünk. Rációinknak csak az számít, hogy ne legyünk megtévesztettek, ne legyünk kitéve a tévedés veszélyének, hiteles képet adjanak boldogulásunk környezeti feltételeiről. Detekciós és kognitív rációnk realitáselvűen (Realitätsprinzip), s nem örömelvűen (Lustprinzip), avagy Ferenczi Sándor fordítását átvéve (1913), a „valóságához való alkalmazkodás elve” szerint, és nem a „kedvkielégítési elv” szerint huzalozott.

Ezzel ellentétes tapasztalataink nem közvetlenül a számlájukra írandók, hanem annak tudhatók be, hogy a *detekció és kogníció találkozása az Én-tudatosság terepében van*. Minden mentáció-esemény – legyen az észlelet, elv, megragadás, élmény, adat – manifeszt vagy látens módon áthullámszik és adott esetben meg is ütközik az *Én javam-e?* illetve a *Javamra van-e?* kérdéseken. Ezek az ütközések aztán mind a detekció, mind a kogníció működésében gyengébb-erősebb *preferenciákat* érvényesítenek, noha mindkét rációkat eredendően „a valóságához való alkalmazkodás elve”, s nem a „kedvkielégítési elv” vezeti.¹¹ Egyik oldal felől tehát a környezeti valóságra vonatkozó észleletek, predikciók, a másik felől a valóságalkotás és hitelesítés szekvenciális és absztrakt adatfeldolgozásai találkoznak az Én-tudatosság partvonalán.

A tudattalan hullámszó mozgásait viszont, velük ellentétben, valóban csakis az Én „kedvkielégítési elve” hajtja, beleértve az Én-központú *Lustprinzipbe* a fájdalomkerülést is. A „helyidegen” tudattalannak – mint *tudat-atoposznak* – valószínűleg ez a legdöntőbb eltérése rációink detektáló és kognitív válfajaitól. A tudattalan összes válfaja az Én-tudatosság köre szerveződik, és főleg a fantázia teszi képzeleteket a *Sajátom-e?* és az *Erősít-e?* személyes mérlegévé. Ez azonban már a tudattalan *dinamikájára* és a tudattal való együtt-mozgására tartozik. Utoljára ezt a kérdést venném szemügyre.

9.

Mentációnk hullámtere

Mielőtt a fenti metaforikus képen a mentációnk fő dinamikai összetevőjeként kiemelhető elem, a *hullámszó* értelmezésére rátérnék, érdemes röviden jeleznem,

¹¹ Epstein ú. kognitív-tapasztalati Én-elmélete világos magyarázatot ad az előítéletek Én-tudatosságtól függő természetére: „az emberek a valóságot nagyrészt implicit én-elméleteik alapján határozzák meg, és mivel érdekük fűződik ahhoz, hogy énképüket erősítsék, hajlamosak rossznak vagy szorongatósnak tartani mindazt, ami kívül esik az én-elméleteik adta önmeghatározásukon. Így a tapasztalati rendszer (experiential system) természetéből következik, hogy az előítéletek nagyon is természetes az ember számára. Következésképp az emberek nem tanulják az előítéletekességét – arra kell megtanítani őket, hogy ne legyenek azok.” (Epstein 1994, 721)

hogy milyen modelljei ismeretesek számomra a tudat és tudattalan közti kapcsolatnak.

- *Transzcendencia-modell.* Ahol van tudat, nincs tudattalan, és ahol tudattalan van, nincs tudat.¹²
- *Antipólus-modell.* A tudat és a tudattalan egyetlen, összefüggő egészhez tartozó ellenpólusok.¹³
- *Kompenzáció-modell.* A tudati beállítódások ellensúlyait adják a velük ellentétes tudattalanok.¹⁴
- *Integráció-modell.* A kognícióba nem, de tapasztalási rendszerünkbe integrálható a tudattalan.¹⁵

¹² Példa: „minden tudatelőtti, tudatmögötti, tudaton kívüli transzcendens a tudat számára”. (Hartmann 1907) Ha jól látom, ez a legelterjedtebb felfogás ma is a tudat és a tudattalan viszonyáról. Tartok tőle, hogy a mai elmefilozófiában is. Nemrég jelent meg egy kiváló tanulmánykötet a testi/megtestesült elméről (Kondor szerk. 2022). Ezt öröndetes módon egy tudattalanról szóló fenomenológiai tanulmány zárja, amelyben – nem meglepő módon – több mint százszor fordul elő a ’tudattalan’ szó. Az ellenben feltűnő és fölöttébb elgondolkodtató, hogy az előtte szereplő *nyolc* elmefilozófiai tanulmány több mint 200 oldalán viszont egyszer sem találkozni a ’tudattalan’ szóval. Feltehetően azért, mert az elmefilozófia képviselőinek nagy többsége ma is a transzcendencia-modell álláspontját vallja: *ahol elme (tudat) működik, ott nincs tudattalan, és fordítva.*

¹³ A tudati és tudattalan különböző világozási fokú képzeteiből álló, egységes vertikum elképzelését vallotta már Wanke is (1914). Hasonlórol ír napjainkban Sajó Sándor: „találób a tudatot és tudattalan egy skála két absztrakt végpontjának tekinteni, melyek között található meg a tapasztalat különféle összetevői”. (Sajó 2012, 25)

¹⁴ Ezt képviseli Jung elgondolása: „a tudattalannak a tudathoz való viszonyát kompenzatórikusnak gondolom. (...) Az extravertált szellemű tudat hathatós kiegészítésére a tudattalan mentalitás mintegy introvertáló jelleget ölt.” (Jung 1988, 18-19) Ez a nézete szorosan kapcsolódik nála az *enantiodromia* (szembe-mozgás) koncepciójához, amelyet Hérakleitoszra vezet vissza (palintroposz harmoniá, visszacsapódó illeszkedés), ilyen elnevezésekkel: „ellentétpárokba való hasadás”, „ellentétek szabályozó funkciója” és „váltakozása”. (Jung 1990, 135 ff.)

¹⁵ Ez Seymour Epstein elmélete a kétféle információfeldolgozás (racionális és tapasztalási rendszer), valamint a kétféle tudattalan (kognitív és pszichodinamikai tudattalan) kapcsolatáról. Epstein nézete szerint a tudattalan jól integrálható a tapasztalási rendszerünkbe, ha a sikeres, hétköznapi alkalmazásunkban (adaptációban) betöltött kulcsszerepét tartjuk elsődlegesnek, szemben (mint mondja) Freud pszichoszexuális alapú tudattalanjával, amelyet Epstein rosszul alkalmazkodó (maladaptive) tudattalan rendszernek tekint. Epsteinnél igen fontos még, a tudattalan kettősségének tudatosításán túl, az is, hogy CEST-elmélete [Cognitive-Experiential Self-Theory] központi helyet biztosít az Én (self) számára. Mint írja: „mindenki automatikusan felépít egy implicit személyes valóságelméletet, amely magában foglalja az Énre, másokra és az élettelen világra vonatkozó részelméleteket, valamint az ezek kölcsönhatásairól szóló hiedelmeket. A személyes valóságelméletek a sémák vagy implicit hiedelmek hierarchikus szerveződéséből állnak, amelyek kognitív-affektív hálózatokba szerveződnek.” (Epstein 1990) Hasonló elképzelés

- *Dialektika-modell.* A tudattalan viszonya kétféle gondolkodásunkhoz retroaktív és dialektikus.¹⁶
- *Ambiguitás-modell.* A kétféle tudat (ráció) és a kétféle tudattalan együtt építi-rombolja egymást.

Magam az utolsó – csak származtatott, egyes korábbi nézeteket szintetizáló – ambiguitás-modellt vallom. Az, hogy a „hullámzás” képének exponálására miért választottam az ambiguitás, az ellenirányúság, kettős-értelműség fogalmát modellként, egyrészt kényesen nyilvánvaló, másrészt – terminológiaiilag – erőteljesen támaszkodik Merleau-Ponty és Thomas Fuchs¹⁷ ambiguitást exponáló fejtegetéseire.

A tudat és a tudattalan viszonyát már Freud és Jung is összekötötte az *oda-vissza mozgás dinamikai* képzetével. Freud például ilyen folyamatként írja le „a tudattalan gondolat áttörését” a tudatelőttésbe: egy „energiamegszállás úgy helyeződik rá, vagy úgy vevődik vissza egy bizonyos elrendeződésről, hogy a lelki formáció valamilyen instancia uralma alá kerül, vagy kikerül alóla. A topikus ábrázolásmódot itt megint dinamikussal helyettesítettük”. (Freud 2000, 422-423) A Jungtól a lábjegyzetben épp az imént említett *enantiodromia*-fogalom (szembe-mozgás) már önmagában is reprezentálja ezt a dinamikát, mind ellentétes, mind

vall Kahneman, illetve rá hivatkozva Brakel és Cutler: Freud ún. 1. rendszerének emotív-asszociatív alapja megfelel az aracionális tudattalannak (Brakel, Cutler 2014).

¹⁶ Ezt a fontos elgondolást képviseli Ullmann Tamás. Két módon adott tudaton itt az értelmi és az intuitív gondolkodás értendő; a tudattalant Ullmann ehhez a kettőhöz képest tartja „harmadik regiszternek”. Szerinte a tudattalan műveletei „sem az értelmi, sem az intuitív gondolkodás hatókörébe nem férnek bele”, ezért a gondolkodás „harmadik regiszterét” alkotják a jobb és bal agyféltekés gondolkodás mellett. Ez nem jelent elkülönülést, ellenkezőleg. „A tudattalan a tudat működése közben, ez utóbbival állandóan keveredve működik”. Ennek dialektikáját Ullmann így fejti ki: „A tudattalan az a megtagadott rész az énben, amelyet folyamatosan el kell taszítani ahhoz, hogy a szubjektum élhessen és működőképes legyen. Viszonya ezzel a tudattalannal tehát dialektikus: szüksége van a megtagadottra ahhoz, hogy az lehessen, ami, ugyanakkor állandóan meg is kell tagadnia, hiszen különben nem lehetne az, ami. A tudattalan tehát megtagadott valóságként hordozza a tudottat, ezáltal azonban a tudott és vállalt rész ki van szolgáltatva annak, ami a számára a legidegenebb és egyszersmind legbensőségebb.” (Ullmann 2016a, 176) E dialektikus folyamatban Ullmannál kulcsszerepet játszik az idő, közelebbről a *retroaktivitás* „paradox folyamata”. „Aligha hinnénk a tudattalan bármilyen formájában – legyen az csupán tudatelőttés, vagy valamilyen szimbolikusan kódolt tudattalan – ha időnként nem szereznének róla tudomást. A tudattalanról ’tudomást szerezni’ pedig csakis a retroaktivitás valamilyen formájában lehetséges.” (Ullmann 2010, 236)

¹⁷ Fuchsnál többek közt erre a passzusra gondolok: „a dinamikus tudattalan ellenállást fejt ki a tudatosítással szemben. Az ellenállás önmagában véve nem tudatos és nem is tudatelőttés, de ebben az értelmezésben nem is tartózkodik teljes mértékben a tudaton kívül. Inkább *a tudat megkettőződése vagy ambiguitása*, oly módon, hogy ha a szubjektum rátalál a rejtett jelentés megjelenésére, akkor legalább sejtetheti, hogy az a saját másságára vonatkozó kérdés.” (Fuchs 2011) Thomas Fuchs ambiguitás-elméletét Horváth Lajos is méltatja; jelen írás az ő elgondolásainak is sokat köszönhet.

kiegészítő értelemben. Ráadásul Jung kiemeli a „tudattalanban szunnyadó ellentétes funkciókat”, és ezzel hangsúlyozza a tudattalan *ambiguitását*: „A tudattalan ugyanis mindkettőt akarja: szét is választana, egyesítene is.” (Jung 1990, 115)

A tudattalan magyar kutatói közül Ullmann Tamás ezt a *hullámozást* idéző, oda-vissza dinamikát kifejezetten középpontba állítja, és pedig (részben Husserl időtana nyomán) a *retroaktivitás* már említett fogalmával. Ez Ullmann szerint úgy végzi bennünk a tudattalan tudatosítását, hogy „oda-vissza mozgás zajlik a jelen és a múlt között”, mely által a retroaktivitásban az „idői lefolyás és e lefolyással ellentétes mozgás különbsége, illetve e két mozgás sűrűlódása, ellentétes ereje mutatkozik meg”. (Ullmann 2010, 243) Mint idéztem, nem áll messze ez a dinamikai képzet Sajótól sem, aki szerint a tudatos és tudattalan világosan nem választható szét, hanem egy skála végpontjait alkotják. Nem feledkezhetünk meg Alexander Bernát száz évvel ezelőtti szavairól sem, még ha végkicsengésük igen kételkedő is: „Folytonos hullámozás van a lélekben. Ami volt, feltámad újra, ami van, elmerül, azaz [a] tudatos tudattalanná, [a] tudattalan tudatossá válik. (...) Hogy miképp lehetséges az, arról sejtelmünk sincs.” (Alexander 1924, 195)

Mit jelent hát – visszatérve metaforánk képi világába – a tenger és a szárazföld közti *hullámtér*?

Láttuk, hogy tudattalanunk két alapformája (az affektív és kognitív tudattalan) kettős-értelmünk, kétféle rációnk *ellenmozgásában* keletkezik. Beláttuk, hogy a tudattalan a tudat (ráció) *atoposza*, amelynek lényegi mozgásformája az ambiguitás. Az *egyik* tudattalan-alapforma az ellentéte az *egyik* rációnknak egy adott időben – vakfoltja vagy korlátja –, de nem okvetlenül ellentéte a *másiknak*. Ez a komplementaritás köti a tudattalanokat kétféle rációnk természetes együttmozgásához, együttműködéséhez, amiről korábban a tudat és az Én-tudatosság vonatkozásában szót ejtettem.

Némi megszorítással valóban találó Alexander Bernát hullámozás-képe: hogy a tudatos és tudattalan „áthullámozik” egymásba. Két fontos dolgot azonban nélkülöz ez az elképzelés. Egyik: hogy mentációnkban kétféle tudat (ráció) és kétféle tudattalan együttes mozgása van jelen, és nem egyféle változat mindkettőből. Kettő: tudatunk kifelé, a világra figyel, ezzel szemben tudattalanjaink minden változata az Én-tudatosság által, személyiségünk által szervezett. Ez azt jelenti, hogy a tudatosság-tudattalanság együttmozgásának értelmezésében főszerepet játszik az *Én rezilienciája*.

Az Én rezilienciája az életképessége optimumának biztosítását jelenti, „adaptív racionalitását”. Azt, hogy *személyünk egyszerre védendő és megújítandó*. Csak így tud alkalmazkodni a világhoz, és változtatni rajta. *Affektív* tudattalanjaink elsődlegesen a *védelem* oldaláról járulnak hozzá a rezilienciánkhoz: egészséget visznek világlátásunkba (*tudatfölötti*) és csökkentik a kiszolgáltatottságunkat, az Én integritás-vesztésének, szétesésének veszélyét (*tudatalatti*). Ellenben a *kognitív* tudattalan inkább az önmegújítás, azaz a *kreativitás* mentáció-tartalékait biztosítja; visszaidézhető emléknymokról, álmokképekről ad retroaktívan, affekciót is hordozó képzeteket (*tudatelőttes*). Saját elfogultság-mintázatunk mégoly halványan

kirajzolódó képe pedig megsejtet számunkra valamit a tőlünk eltérő, *másként lehetséges* észjárások érvényéből (*tudatmögöttes*).

Ha metaforánk világra vonatkoztatjuk a tudat és tudattalan ellenmozgását és összjátékát, akkor úgy érthető a kép, hogy a „tenger” (detekció) felöli oldalon kisebb-nagyobb zátonyok, homokpadok védik a partvonalat, a „szárazföld” (kogníció) felöli részen lagunák, belső tavak teszik lazábbá a kemény talajt. Itt sem öncélú értelemburjánzás indít a metafora adta lehetőség kiaknázására. Csak a tudattalant is magában foglaló mentáció-komplexumunk természetes rendjének bemutatása után szeretném szemléletessé tenni ennek természetellenes változatát: a *patologikus*. Ennek demonstrálásába egy komoly érdeklődést kiváltó vizsgálódási témát is bevonok, melyen talán legjobban látható, hogy tudattalanjaink patologikus összjátéka is komplex jelenség.

10.

Patologikus tudattalan és a backfire-hatás

A patologikus a fenti metaforikus képen nyilván úgy jelenne meg, ha a tengerparton maga a hullámtér tűnne el; ha eltűnne mindaz, amit a „hullámozgás” idiomája képvisel. Ez vagy a detekció „tengerének”, az affektív tudattalannak a transzgresszióját, előretörését jelentené, vagy, ellenkezőleg, visszahúzódását, regresszióját, azaz a kogníció „szárazföldjének” és a kognitív tudattalannak nem kevésbé veszélyes behatolását a „tenger” régiójába, akár a tenger részleges vagy teljes kiszáradásáig menően (ahogy ez a mai Földközi tengerrel is történt egykor).

Miért jeleníti meg a mentáció hullámterének eltűnése a patologikus? Azért, mert szemlélteti, hogy *megszűnt a mozgás* a detekció és a kogníció közt, eltűnt az Én-tudatosság reprezentálta, oda-vissza mozgó, folyton változó partvonal. E mozgás hiányában sérül a személy rezilienciája: nem pusztán a védelmi és az önmegújító potenciálja, hanem az Én-tudatosság adta *mértékismerete* is, ami a legtöbbet teheti azért, hogy megóvja őt a szolipszista szélsőségektől.

A detekció „tengerének” transzgressziójánál, a *tudatalatti és tudatfölötti* gáttalanná válásánál – ez itt a patologikus fennállásának esete – kimosódik a talaj a kognitív ellenőrzésünk és önkorrekciónk alól. Tudatalatti traumáinkból fóbiák lesznek, tudatfölötti hiteinkből fundamentalizmusok. Épp így patologikus a fordított eset is. Ha a kogníció „szárazföldje” tör előre veszélyesen a detekció rovására, akkor a *tudatelőttes* emlékeket, álmokat nem elevenítik meg az érzelmek és affektusok, az alkotó fantáziánk nem részesíti őket retroaktív ébresztésben. Végül a *tudatmögöttes* kognitív domborzatát akkor fenyegeti patologikus állapot, ha azon már nem mozdíthatnak másféle, de mégis plauzibilis észjárások észlelései, ha már nem ingathatja meg a kétely. Tudatmögöttesben munkáló detekció hiányában – ha már az ember detektálni sem tud egy másképpen lehetséges értelemképződést, amely észjárásának „valamilyenségének” felvillantásával együtt értésére adna egy más gondolkodásmódot is – a „tudatos lelkület a kételkedések elhárításában fanatikussá

válik” (Jung 1988, 43). E nélkül kiszikkad, megkövesedik a gondolkodás, fanatizmussá merevül.

A tudattalan természetes rendje sokféleképpen borulhat fel; bennük csak annyi a közös, hogy mind úgyszólván tektonikus katasztrófa mentációnk hullámtere számára. Én arról a változatról ejtek szót végül, amely elterjedt jelensége a tudattalan patológiusságának, de még csak kezdete; néha ki sem tűnik, hogy itt már „földindulás” vette kezdetét a mentáción belül. A példa választásának másik indoka folyamatfilozófiai. Jól demonstrálható rajta e mentális „földindulás” valamennyi tudattalan-válfajra kiterjedő komplexitása. A jelenséget *backfire-effektusnak* nevezik, és alig egy évtizede lett komolyabban vizsgált jelenség.

A jelenség leírása röviden a következő. Valaki erősen vall egy hitet; mások tényekkel egyértelműen alátámasztva igazolják előtte, hogy hite téveszme; mire ő vagy mereven elutasítja a hittétele cáfolatát, vagy azt úgy fordítja át, hogy csak *még jobban megerősítse* a maga tévhitét. A tényekkel szembesítő, látványosan kontraproduktív akció ily módon *visszafelé sül el*; innen a kifejezés angol neve.

A jelenségre újkeletű politikai – konkrétan: agyimosási – technikák, részben virológiai aktualitások nyomán figyeltek fel a kutatók. Maga a jelenség a közismertebb bumeráng-hatásnak egyik speciális, sokkal összetettebb esete. Viszont élesen különbözik attól, amit a filozófia az ’annál rosszabb a tényeknek’ híres fordulattal szokott emlegetni.¹⁸ Ez az utóbbi, ha vitatható is, de *filozófiai álláspont*, a teóriák elsőbbségé a tényekkel szemben. Más szóval, nem rokona a hiperaktívan csökönnyös, néha kényszerzubbony után kiáltó beszűkültségnek.

A backfire-effektus alkalmat ad megfigyelni, hogy a mentáció tudattalan típusain hogyan vesz erőt, összekapcsolódva és egymás hatását felerősítve, a rációinkat megsemmisítő mozgás. Egy olyan dinamika, amelynek tektonikus „kilengése” megszünteti a kapcsolatot rációink (tudatunk) kétféle működése közt, és helyén egyre inkább az irracionális és az aracionális tudattalan veszi át az uralmat.

Vegyünk egy szektahívót, aki guruját követve szentül hiszi, hogy a Földre egy-két napon belül rá fog zuhanni a Hold, ami egy új világrend kezdetét jelenti, új fajokkal, új erkölcsökkel stb. Szenvedéllyel és odaadással vallja ezt a hitét, erősen kötődve nemcsak gurujához, hanem a vele egyként gondolkodókhoz is. Ez a tudása a tudattalanok válfajai közül természetesen a *tudatföldről* felel meg.

Tegyük fel, egy hónap múlva felkeressük. Elébe tárunk írásos bizonyítékokat, hogy guruját több államban csalásért körözik. Emlékeztetjük, hogy a jövődöntő vilákkatasztrófa dátumán is régen túl vagyunk. Szektahívónknél a patológikus mentáció e tényszerű kritika hatására hatalmasodik el, és ölt mind teljesebb formát.

¹⁸ Némi iróniával említtem: ez a frázis, úgy tűnik, abban is beteljesíti elhíresült tény-közömbösségét, hogy *tényszerűleg* semmi nem tudható arról, kitől ered. A legáltalánosabb vélemény szerint Hegel 1801-es, égitestekről szóló habilitációja körüli polémiában hangzott el, Lukács György Fichtének adja a szerzőséget, Farkas János Schellingnek. Egy 2020-as posztban Gerald Krieghofer a frázis francia eredetét sem zárja ki – *tant pis pour les faits* –; habár itt sem tudni, hogy francia történész vagy francia filozófus volt-e a forrás. <https://falschzitate.blogspot.com/2020/08/wenn-die-tatsachen-nicht-mit-der.html>

Először is, kritikánk okvetlenül szélesebb mentális területet érint benne, mint egy hittétel tévessége és egy személy (a guru) kilétének téves megítélése. A kritika egész mentális beállítódásának karakterét kell, hogy felvillantsa előtte, még ha nem is világítja be. Futó sejtelemként fut át rajta, hogy habitusa átverhető, mástól függő, kritikátlan. Személye pedig a függelmi viszony mintapéldája lehet mások szemében, holott ő többlettudásban remélt részesülni, sőt talán többletfelelősséggel is akart viseltetni e tudásért. Átvillanhat rajta, hogy sajátos értékítéletei rendre így képződtek, azaz gondolkodási mintázata ily módon „valamilyen”, és nem másként. Ez a *tudatmögöttes* aktiválódása a szektaívóban.

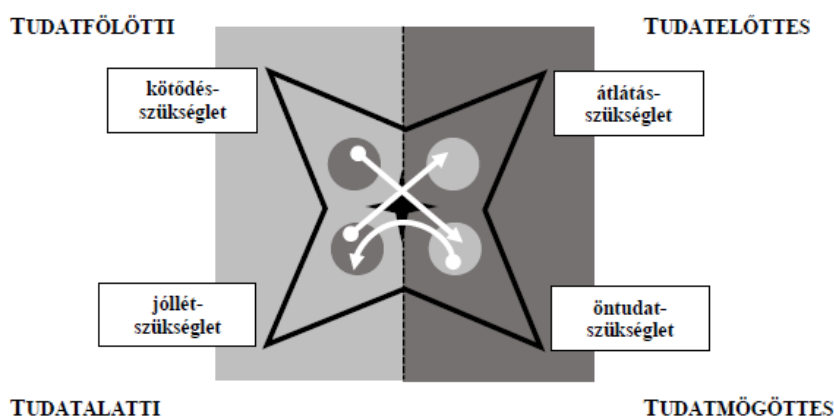
Ez azonban legtöbbször azonnal átmegegy a háritás-elfojtás heves folyamatába. A háritásban és az elfojtásban a *tudatalattinak* az eruptív ereje ütközik ki. Szektaívónk megtámadottnak, fenyegetettnak látja magát, akire a fafejűség és a szolgálalkúség mintapéldányaként fognak mutogatni. Az a vágya, hogy valami igazabbat lásson és valami igazabban éljen másoknál, ellene fordul – ő pedig, ennek nyomán, a tényszerű, dokumentált kritikával szegül szembe. Ezzel végérvényesen fundamentalistájává lesz a saját tévhitének. A tények feltárásában támadást lát, az egyértelmű dokumentumokban ügyes hamisítványokat. Úgy véli, csak hűségét akarják kikezdeni, szembe akarják fordítani gurujával és szektaívó társaival.

Innen csak egy lépés, hogy a szektaívó elérjen az összeesküvés és manipulálási nyomkereséshez. Hiszen: aki neki fájdalmat akart okozni, aki őt tönkre akarta tenni, meg akarta alázni, annak oka volt erre, és ezt ő meg is találja. Asszociációkon alapuló, szelektíven retroaktív érzetei egyre több emlékfoszlányban, kósza hírben, futó impresszióban, a *tudatelőttes* mind szélesebb és mélyebb spektrumában fedezik fel, hogy a tényfeltáró kritikában az ő megtévesztésére, megfélemlítésére, akarata és hűsége megtörésére ment ki a játék. Makulátlan erkölcsű gurujának igaza volt, a Földre rá fog zuhanni a Hold. Talán kicsit később fog történni, gondolja, ami már talán éppen azok műve, akik összeesküdtek ellenük. A backfire-hatást mutató szektaívó itt lesz fundamentalistából fanatikussá. Már nem magán belül védi a tévhitét, hanem támad: egyre megszállottabb üldözője lesz vélt támadóinak.

Amit itt folyamatként látunk kikockázva, akár pillanatok alatt is lefuthat valakiben. Ez is a backfire-hatás komplexitásának része, ahol, láttuk, szinergikusan épül egymásra a tudattalan összes alapváltozata. Méghozzá úgy, hogy ez mind szélesebb körökben bénítja meg a kogníció és detekció működését, blokkolja korrekatív, *realitáselvű* működésüket. Két megjegyzést fűznék ehhez végül.

A tényből, hogy paralizálódhat a kétféle rációnk „alkalmazkodási elve a valósághoz” (realitáselv), kiderül, hogy a tudattalanjainknak e patológiusan elszabadult, totális összjátékban a „kedvkielégítési elv” (örömelv) gáttalansága uralkodik el. Az Én-tudatosság nagyon is képes realitási ellensúlyok nélkül maradni. Képes rá, hogy minden értékelést, választást ez a két kérdés uraljon el: vajon a dolog *Sajátom-e (sajátunk-e)* és *Erősít-e engem (minket)*. Ha ez bekövetkezik, tudattalanjaink patológikus mozgáspályáinak egyetlen és kizárólagos *csomópontja* lesz az önelsajátítás (oikeiósizis) és az öngyarápítás-öngondozás (epimeleia).

Másik zárómegjegyzésem arra hívja fel a figyelmet, hogy a backfire-hatás patológikus körmenetét alkotó tudattalanjainkkal mennyire egybevág alapszükségeinknek az a négyese, melyet Epstein rögzített (Epstein 1990). A *tudatfölötti*, ahonnan tudattalanjaink patológikus menete elindul, a *kötődés-szükségletnek* felel meg. A *tudatmögöttes*, amelynek kognitív domborzata felrémlik a kritika villanófényében, az *öntudat-szükségletet* érinti, ezt terheli meg. A *tudatalatti* emiatt rögtön küzdeni kezd a *jóllét-szükséglet* igen mély sérelmével is, melynek ereje a neveltségesség, kirekesztődés félelmétől kezdve a semmibevétel keltette düh érzéséig ér. Végül ez a küzdelem átadja helyét az összeesküvés-keresés tombolásának, ahol a *tudatelőttis* egész prereflexív készlete és retroaktív dinamikája az *átlátás-szükséglet* igájába lesz fogva, visszanyerve a régi világkép „egyértelműségét” és utat nyitva a további tévhit-művelés előtt. Az epsteini bázisszükségletek feltüntetésével a backfire-hatás *folyamata* így szemléltethető a korábbi ábrára vetítve.

Összegezve: a helyidegen, *atoposz tudattalan* úgy szűnik meg természetes része lenni mentációnknak, hogy maga körül egyre inkább kipusztítja a tőle idegen rációt, és a helyébe lép. A tudattalan veszte az, ha elveszíti életető tudatkörnyezetét. Ennek elkerülése érdekében két gyakorlati tanáccsal zárom ezt a korányári előadást, tréfás útravalóul is. Az egyik így szól: *Gondozd helyesen tudattalanjaid!* Másik Freud jéghegy-metáforájára utal. *Ha unod a jéghegyet, válaszd a vízpartot!*

Irodalom

- Alexander Bernát (1924). „A tudattalan lelki életről”. In *Tanulmányok. Filozófia*. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet Rt.
- Békés Vera (2002). „A reziliencia-jelenség, avagy az ökológizálódó tudományok tanulságai egy ökológizált episztemológia számára.” In Forrai Gábor–Margitay Tihamér (szerk.): *Tudomány és történet – Tanulmánykötet Fehér Márta tiszteletére*, Budapest: Typotex <https://docplayer.hu/12986-Bekes-vera-a-reziliencia-jelenseg-avagy-az-okologizalodo-tudomanyok-tanulsagai-egy-okologizalt-episztemologia-szamara.html>
- Bernet, Rudolf (2012). „Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál”. Ford. Ullmann Tamás. *Imágó Budapest*, 3. sz. [http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/2\(23\)2012-3/003-024_R-Bernet.pdf](http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/2(23)2012-3/003-024_R-Bernet.pdf)
- Brakel, Linda – Shevrin, Howard (2003). „Freud's dual process theory and the place of the a-rational”. *Behavioral and Brain Sciences* 26. https://www.researchgate.net/publication/231948804_Freud's_dual_process_theory_and_the_place_of_the_a-rational/link/0c9605342cd3f7ce4b000000/download
- Brakel, Linda – Cutler, Susan (2014). „The Primary Processes: A Preliminary Exploration of A-Rational Mentation from an Evolutionary Viewpoint”. *Psychoanalytic Inquiry*, 34 https://www.academia.edu/14227018/The_Primary_Processes_A_Preliminary_Exploration_of_A_Rational_Mentation_from_an_Evolutionary_Viewpoint
- Cropley, Arthur J. – Cropley, David H. (2009). *Fostering Creativity: A Diagnostic Approach for Higher Education and Organisations*. New York: Hampton Press. https://www.researchgate.net/publication/259979702_Fostering_Creativity_A_Diagnostic_Approach_for_Higher_Education_and_Organisations/link/00b7d5300b04a8d78c000000/download
- Epstein, Seymour (1990). „Cognitive-Experiential Self-Theory: An Integrative Theory of Personality”. In Weiner, Irving B. (ed.): *Handbook of Psychology*. https://www.researchgate.net/publication/233896602_Cognitive-Experiential_Self-Theory
- Epstein, Seymour (1994). „Integration of the Cognitive and the Psychodynamic Unconscious”. *American Psychologist*, September
- Erasmus (1703). *Desiderii Erasmi Roterodami. Opera omnia. Tomus Quartus*. https://archive.org/stream/4.Des.ErasmiOperaOmniaTIVOsterreichNationalbibliothek/4.%20Des._Erasmi_Opera_Omnia%20T%20IV%20Osterreich%20Nationalbibliothek_djvu.txt
- Ferenczi Sándor (1913). „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről”. *Nyugat* 22. sz.
- Frankish, Keith (2010). „Dual-Process and Dual-System Theories of Reasoning”

- https://aaron-zimmerman.com/wp-content/uploads/2017/10/Frankish-2010-Philosophy_Compass.pdf
- Freud, Sigmund (2000). *Álomfejtés*. Ford. Hollós István, Meller V. Ágnes. Budapest: Helikon Kiadó.
- Fuchs, Thomas (2011). *Body Memory and the Unconscious*.
https://www.researchgate.net/publication/226320095_Body_Memory_and_the_Unconscious. Magyarul lásd (ford. Horváth Lajos):
http://nagyalma.hu/container/volume/2019/191.03_TF_32-48p..pdf
- Gleick, James (1999). *A káosz. Egy új tudomány születése*. Ford. Szegedi Péter. Budapest: Göncöl Kiadó
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979). *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hartmann, Eduard von (1882). *Ausgewählte Werke. Die Philosophie des Unbewußten. II. Metaphysik des Unbewussten*. Berlin: Carl Duncker's Verlag
https://www.google.hu/books/edition/Eduard_von_Hartmann_s_ausgew%C3%A4hlte_Werke/KrmfQ00KBY8C?hl=hu&gbpv=1&dq=eduard+von+hartmann+%C3%BCberbewu%C3%9Fsein&pg=RA1-PA177&printsec=frontcover
- Hartmann, Eduard von (1907): *System der Philosophie. I. Bd. Grundriß und Erkenntnislehre*. Bad Sachsa im Harz: Hermann Haacke Verlagsbuchhandlung
<https://archive.org/details/b28123402>
- Hévízi Ottó (2020). *Diaphoron. Rendhagyó bevezetés a filozófia terébe*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hévízi Ottó (2021a). *Teóriák stílusai*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hévízi Ottó (2021b). „A kétfejűségről, avagy mi tartott ennyi ideig?” *Nagyerdei Almanach* 11. évf. 23. sz.
- Horváth Lajos (2018). „Fenomenológiai tudattalan és testemlékezet”. *Magyar Filozófiai Szemle* 3. sz.
- Horváth Lajos – Pavlovics Zsófia (2021). „Affektív tudattalan és retroaktív ébresztés”. *Imágó Budapest* 4. sz.
- Jung, Carl Gustav (1988). *A lélektani típusok általános leírása*. Ford. Bodrog Miklós. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Jung, Carl Gustav (1990). *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Ford. Nagy Péter. Budapest: Európa Könyvkiadó.
<https://mek.oszk.hu/02000/02007/html/02.htm>
- Kahneman, Daniel (2013): *Gyors és lassú gondolkodás*. Ford. Bányász Réka, Garai Attila. HVG
- Kant, Immanuel (2003). *Prekritikai írások*. Ford. Ábrahám Zoltán et al. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány
- Kant, Immanuel (2004). *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest: Atlantisz
- Kiss Olga (2009). *Paradigma, heurisztika, hermenutika. Tanulmányok a matematika hermeneutikájának alapvetéséhez*. (Doktori értekezés)
<https://repozitorium.omikk.bme.hu/bitstream/handle/10890/1082/ertekezes.pdf?sequence=1>

- Kondor Zsuzsanna (szerk.): *A megtestesült elme. Fókuszban a test*. Budapest: Akadémiai Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet
- Marton Mátyás (2010). *A világtenger*. MTA-doktori értekezés. <http://real-d.mtak.hu/242/>
- Price, Henry (1965): „Belief 'In' and Belief 'That'”. *Religious Studies* Vol. 1, No. 1 <https://www.jstor.org/stable/20004605>
- Robinson, Daniel S. (1950). „Kant and Demonax. A Footnote to the History of Philosophy”. *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 10, No. 3. [Kant and Demonax--A Footnote to the History of Philosophy on JSTOR](https://www.jstor.org/stable/2941738)
- Sajó Sándor (2012). „Amiről tudunk és amiről nem”. *Imágó Budapest* 3. sz.
- Schmiedl-Neuburg, Hilmar (2020). „Das Nichtwissen und das Unbewusste – psychoanalytisch-philosophische Betrachtungen“, in: *Praefaktisch.de – Philosophieblog* (hrsg. v. Paulo, Norbert & Schweiger, Gottfried) <https://www.praefaktisch.de/nichtwissen/das-nichtwissen-und-das-unbewusste-psychoanalytisch-philosophische-betrachtungen/>
- Schoonhoven, Florentius (1618). *Emblemata*. Gouda: Andries Burier. [Verantwoording over Emblemata, F. van Schoonhoven - DBNL](https://www.dbnl.org/tekst/schoo_01_01_01_0002_0021.html)
- Schopenhauer, Arthur (1985). *Der Handschriftliche Nachlaß. III. Bd.* Hrsg. Hübscher, Arthur. München: Deutscher Taschenbuch Verlag <https://www.arthur-schopenhauer-studienkreis.de/Unbewusstes/unbewusstes.html>
- Speer, Andreas (2008). „Abditum mentis”. In Beccarisi, Alessandra et al. (Hrsg.): *Per perscrutationem philosophicam. Neue Perspektiven der mittelalterlichen Forschung*. Hamburg: Meiner Verlag. https://www.academia.edu/34301508/abditum_mentis_pdf
- Spinoza, Benedictus (1997). *Etika*. Ford. Boros Gábor. Budapest: Osiris Könyvkiadó
- Swedberg, Richard (2012). „Theorizing in sociology and social science: turning to the context of discovery”. *Theory and Society* Vol. 41, No. 1 <https://www.jstor.org/stable/41349133>
- Ullmann Tamás (2010). *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*. MTA-doktori értekezés. <http://real-d.mtak.hu/741>
- Ullmann Tamás (2016a). „Hogyan működik a tudattalan?” *Kellék* 55. sz.
- Ullmann Tamás (2016b). „Képzlet és tudattalan. A fenomenológia és a pszichoanalízis találkozása”. In Fehér M. István, Lengyel Zsuzsanna Mariann, Kiss Andrea-Laura, Bognár László (szerk.): *Imagináció a filozófiában. Hermeneutikai, fenomenológiai, vallásfilozófiai megközelítések*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, MTA–ELTE Hermeneutika Kutatócsoport
- Ullmann Tamás (2022). „Tudattalan és test”. In Kondor Zsuzsanna (szerk.): *A megtestesült elme. Fókuszban a test*. Budapest: Akadémiai Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet

- Wanke, Georg (1914). „Psychologie oder Metapsychologie? Ein Beitrag zur Psychologie des Unterbewußten”. *Fortschritte der Medizin* Nr. 4.
- Windelband, Wilhelm (1914). *Die Hypothese des Unbewußten*. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1914. 4. Abh. Heidelberg: Carl Winters
Universitätsbuchhandlung. http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/17388/1/Windelband_Hypothese_des_Unbewusstn.pdf
- Wittgenstein, Ludwig (1989): *Vorlesungen 1930-1935*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Zajonc, Robert Boleslaw (1980). „Feeling and Thinking Preferences Need No Inferences”. *American Psychologist*, Vol 35, No. 2. [feeling-and-thinking-preferences-need-no-inferences-q4mw2hj8rx\(2\).pdf](http://www.aph.org/pubs/collected_articles/feeling-and-thinking-preferences-need-no-inferences-q4mw2hj8rx(2).pdf)
- Zittel, Claus (2012): „Ludwik Fleck and the concept of science in the natural science”. *Studies in East European Thought* Vol 64, No 1-2.
https://www.academia.edu/21659920/Ludwik_Fleck_and_the_concept_of_style_in_the_natural_sciences?email_work_ca